

Being church in 2021

An architectural research of 21th century church typologies reconnecting to society

AR2A011 Architectural History Thesis
TU Delft 2020/2021

Abstract

Research about church architecture in the past few centuries mainly focussed on reuse. In the past few years, the focus of a lot of church communities has shifted towards reconnecting with society. Architectural research about this topic in church context is still lacking. This is an opportunity for more research, since the physical built environment can highly influence the way of reconnecting is done.

In this thesis, several topics are researched, including a reflection in chapter one on what the original biblical architecture of the christian story means for church architecture today. Chapter two shows how architecture and underlying values and intentions are interconnected. It also offers a historical framework to compare modern day design perspectives with the past and it shows how the focus in the current church has shifted more towards connecting with society. The last chapter examines several architectural church projects that try to reconnect with society in several ways. Architectural themes that influence this are evaluated, including a gradation in private and public, inviting outside space, flexibility, creating beauty, connecting 'normal' life aspects with 'religious' aspects, informality, creating room for silence and reflection, building highly sustainable and allow for both small and large scale gatherings.

This research is not a comprehensive overview, but can be used as a starting point for more interaction and conversation between theologians, church communities and architects.

Table of contents

4	Introduction
6	Chapter 1: History of the biblical story and its architecture
6	1.1 Biblical origin of the church
8	1.2 The architecture of the five acts
14	Chapter 2: short history of architectural church development
14	2.1 'Christian' architecture in general
14	2.2 20th century church architecture
15	2.3 Church architecture in 1945-1970
16	2.4 Late 20th century
16	2.5 21th century
18	2.6 Summary of architectural church developments
19	Chapter 3: Church typologies of the 21th century
19	3.1 Petrus en Pauluskerk
23	3.2 Taste
30	3.3 Celebration church Delft
32	3.4 Het Kleiklooster
34	3.5 Short case studies
37	Conclusion
38	Reflection
39	Bibliography
42	Appendix A: Interview Ewout van Oosten (Taste)

Introduction

For quite some time in the history of the Netherlands, church buildings were a substantial part of the built environment. The architecture of current day churches gets less and less attention, because the need for church buildings as a gathering place for Christians generally has been in decline for several decades. Moreover, more and more old monumental church buildings are demolished or are transforming into museums, houses or libraries. A lot of these appearances point toward a future of a built environment where there is less place for church buildings in their current monumental form.

However, an increase of projects shows a new direction of Dutch church communities, who are searching for new ways to be more connected to society. This is evidenced by several news articles, for example one about churches opening up buildings to pupils of closed schools, explained with a statement: *'We want to be a church in the middle of seventeen million Dutch people.'* (Hofman, 2021). In many ways, the church is showing interest in contributing to society through the built environment.

In this research, these new ways of being church in the Dutch society will be looked into, more specifically, the architecture of these newly added forms of being church that manifested themselves in the 21st century. By looking at the architecture of these new ways of being church, an embodiment of intentions and values can be seen through the building & design decisions. In this research, these architectural elements will be analysed and compared to each other, to see if general trends are present.

Examining these developments helps to understand current trends in a post-secularised (Herman Paul, 2015) society: By looking at 'new' types of church buildings certain trends in post-secularisation can be defined. Architecture is never without values, so there will be an interesting gap to bridge between intentions (theology) and means (architecture). In the research, the current architecture will be evaluated and some new ways of thinking in designing church architecture will also be added. The central question in this research is:

'How can architecture be a part of reconnecting church communities to society in the Netherlands?'

There is a lack of literature on the topic of modern church architecture. The literature used will mainly be about church architecture of the 60's (Bekaert, Sijmons), about theology (N.T. Wright and other biblical scholars) and some other, more rare, literature that tries to bridge the gap between theology and architecture. This research is mainly focussing on architecture, but also includes some theology and tries to stimulate the interaction between theology and architecture, because both disciplines can not be fully separated. The disciplines come together in the church building, and challenge the other to think.

The first chapter in this research will give an historical and theological perspective on church communities by researching the overall Christian storyline. It gives a framework for the 'why' of a church-community, so this will form a good theoretical starting frame for the thesis and thinking about future church architecture. The second chapter is focussing on history of church architecture, mainly on the current existing church architecture, using existing literature and own analysis. This chapter is a continuation of chapter one and completes the framework of perspective for chapter three, since it adds to chapter one by looking at architecture and societal developments. This chapter makes a clear connection between architecture and the underlying values and intentions.

The third chapter is dedicated to new forms of being church, using analysis of case studies and interviews. Different themes involved in post-secular church design will be explored.

I would like to thank several people for contributing to this research. First of all, course teacher Marcel Teunissen for the motivating sessions, thinking along with the research set-up and being readily available. Studying in Covid-times sometimes feels less rewarding, but I really appreciated our sessions which gave support and something to work towards.

Secondly I want to thank Mari Baauw, Hans Teerds and Ewout van Oosten for the interesting conversations, these conversations really opened up several unique perspectives in thinking about church architecture.

Lastly I want to thank my fellow students of student association C.S.R., who contributed in thinking about the relevance of church architecture and who proposed several case studies to research.

1. History of the biblical story and its architecture

1.1 Biblical origin of the church

Architecture is an expression of a story beneath it, it symbolises certain values and priorities that can be seen in the built environment with its design choices. Therefore, modern church architecture can not be fully analysed without knowing the background story, values and purposes of the people that use the building. Before researching modern church architecture, the background story of church communities and its architecture will be analysed by looking at the origin of christianity. The history of christianity in the early days can be found in the bible as a continuation of the jewish history, it's story is inoculated in the ancient hebrew storyline. For this chapter, the biblical storyline of jews and christians will be summarised and connected to the use of community architecture in it. Knowing how this origin story is symbolised in old and new church architecture is a first step in thinking about church architecture.

Biblical scholar N.T. Wright (2005) distinguishes five main parts in the christian origin story as described in the bible, which is an aggregation of several hebrew and christian scriptures. The five main acts are: Creation, 'fall', Israel, Jesus, and the church.

act 1: creation

In short, the first act describes God creating order in chaos, and filling his creation with all kinds of inhabitants. In this creation story, the creation of humans forms the completing masterpiece. Humans are described here as made-in-the-image of God, a key concept to understand the whole purpose of being human according to the hebrew scriptures. Biblical scholar Fletcher-Louis explains this concept in light of the cultural context of the Hebrews:

Humanity in the garden is an incarnation of God's heavenly presence and rule on earth: "To appreciate the full force of this image-of-God-in-humanity theology, we must have in mind the role of idols in ancient Near Eastern religion...where an idol is set up to be the real presence of the god. Because the god is really believed to inhabit the image, the image is the god, and its proper care and veneration guarantees the god's benefits and protection for the worshipping community... With this understanding of divine images assumed, [Genesis 1] has a sharply focused theological anthropology: humanity is to be the eyes, ears, mouth, being, and action of the creator God within his creation... (Crispin Fletcher-Louis, God's image, his cosmic temple, and the high priest, p83-84.)

act 2: fall

The second act is about how humans perpetually fail to be an embodiment of the creator God, described from a more personal scale (Adam & Eve) to societal scale (Babel). This results in mutual distrust and multiple violations of human value.

act 3: Israel

The third act, 'Israel', describes the entire history of Israel from Abraham to Jesus. In this story, God and the people of Israel form a covenant, a mutual commitment, through which '*all the families of the earth shall be blessed*' (Genesis 12:3). This act also shows how the Israelites constantly fail to live up to their commitments, and how God responds to their shortcomings.

act 4: Jesus

The fourth act functions as a completion of the previous acts and a foundation upon which our present fifth act is based. In the previous acts, a constant problem of failing is displayed paired with an expectation of a future 'anointed one', to help the people of Israel to get back on track. The story of Jesus is the climax of this story of Israel, with Jesus traveling around Israel, proclaiming that the place where God is king arrived with him and proving this through redemptive acts like healing, inviting people to trust God, but also by confronting the religious leaders with their hypocrisy and empty worship of God.

Jesus' claim to be the 'anointed one' and the 'son of God', a human embodiment of the creator God, gets him executed in the end. While his death seems a tragedy, in the scriptures this crucifixion is framed as his coronation, followed by Jesus' resurrection from death. This act concludes with Jesus leaving his pupils with the gift of God's personal presence, the assignment to spread the news of God's kingdom to all people and the promise to return one day to finish God's 'new creation'.

act 5: church

The fifth act is the in-between act: it's a continuation of the acts before, while awaiting new creation and living in the tension of this having already arrived in Jesus, but not completely. In the first century AD, the pupils of Jesus constantly communicated with communities of Christians ('churches') through letters and visits, reminding the groups to live in light of Jesus' hope, and to give very specific advice on how to apply the act of Jesus in their specific cultural contexts of Rome, Greece, Turkey and Israel.

One of the main points Wright is making by introducing five acts, is that the 5th part of 'church' still continues in our modern day. When discussing certain older parts in the Hebrew scriptures, it is important to keep the overall story in mind and the place of the church in it. It shifts the perspective of the reader of all these texts, not to read the older texts as the ultimate example of how things should be, but to read it as history, as a previous way of how God interacted with his people. In the case of architecture, Wright (2005) also gave one example in terms of a reading perspective for Christians: *'We are not members of Israel BC; so as one example out of many we ought not to rebuild the Jerusalem Temple and offer animal sacrifices in it.'*

While the architecture types of these older acts might not be exemplary of how church architecture should manifest itself now, it still offers insight into the connectivity of architecture to its underlying story. It is still useful to look at the role it played back then, and learn what motives and architectural elements played a role in ancient architecture.

1.2 The architecture of the five acts

When talking about architecture in the context of the scriptures, one theme can be leading: the union of 'heaven' and 'earth'. In the Hebrew scriptures, heaven is depicted as 'God's space' and earth as 'human space'. These spaces intertwine in the scriptures, so they can not be seen as completely separable entities, because they overlap at certain points. This overlap or lack of overlap is seen in all five acts.

The first act: Creation

The architecture shown in the first act is the architecture of the garden of Eden. This scene can be explained as the ideal state of being. Human and God dwell in the garden in harmony, or in other words: the garden is a piece of heaven on earth. It is a place where people can flourish and find fellowship with God, other humans and the rest of creation.

In the garden, different parts of topography can be distinguished (figure 1), with the so-called Tree of Life in the center. This scheme is useful for comparison with the acts that follow.

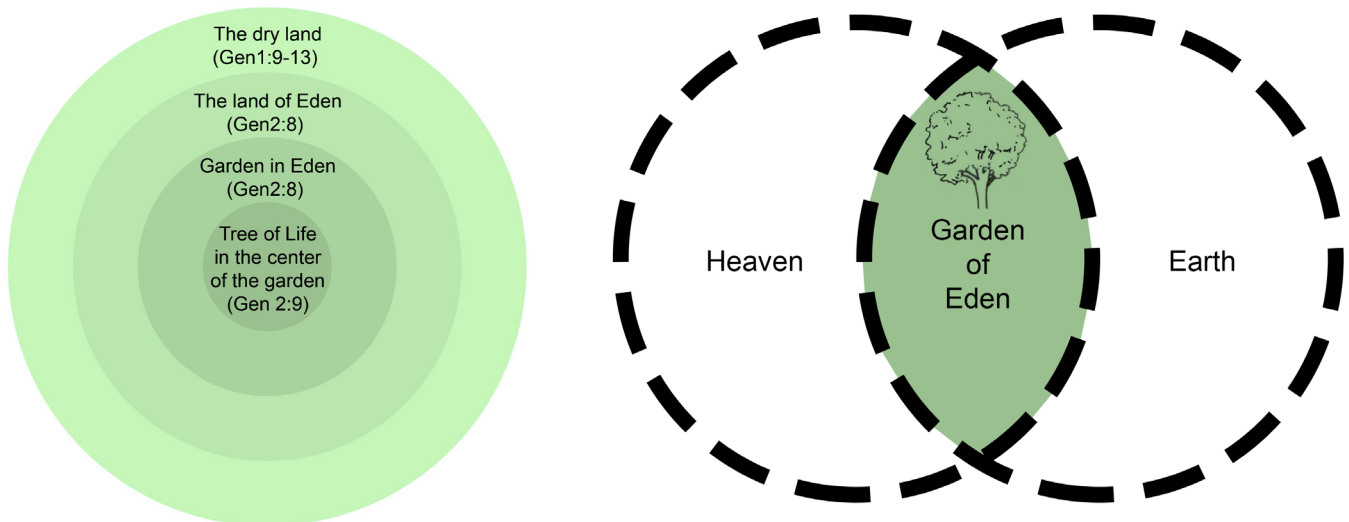

Figure 1: the topography of act one as a union of heaven and earth

What does this kind of 'architecture' in act 1 teach in terms of church design? It can be concluded that the environment is connected to the calling of humans. As obvious as it might seem, in this narrative of the garden of Eden humans are called to be gardeners: a beautiful image that implies an activity of studying and harvesting the potential of environments, and making it fruitful. Made in the image of God, *"humans are called to imitate or continue God's own creative activity by populating and organizing the remaining unformed and unfilled earth. God has, in other words, started the process of forming and filling, which humans, as God's earthly delegates, are to continue"* (Middleton, 2005). In act one, the garden is a symbolic environment that aligns with this human calling.

The second act: Fall

The architecture shown in the second act is in the story of the tower of Babel. A commonly used archetype of corruption and evil in the Hebrew scripture is that of Babel. The story briefly mentions different aspects of the Babylonians that show an ambition to reach 'the heavens' without partnering with God, leaving behind their God-given purpose and trying to make a name for themselves by using new technology (Gen 11:3-4, figure 3). This story is a Hebrew polemic against the cultural worldviews of that time, likely referring to the high structures of the Babylonians used for the worship of their gods (Cassuto, 2010).

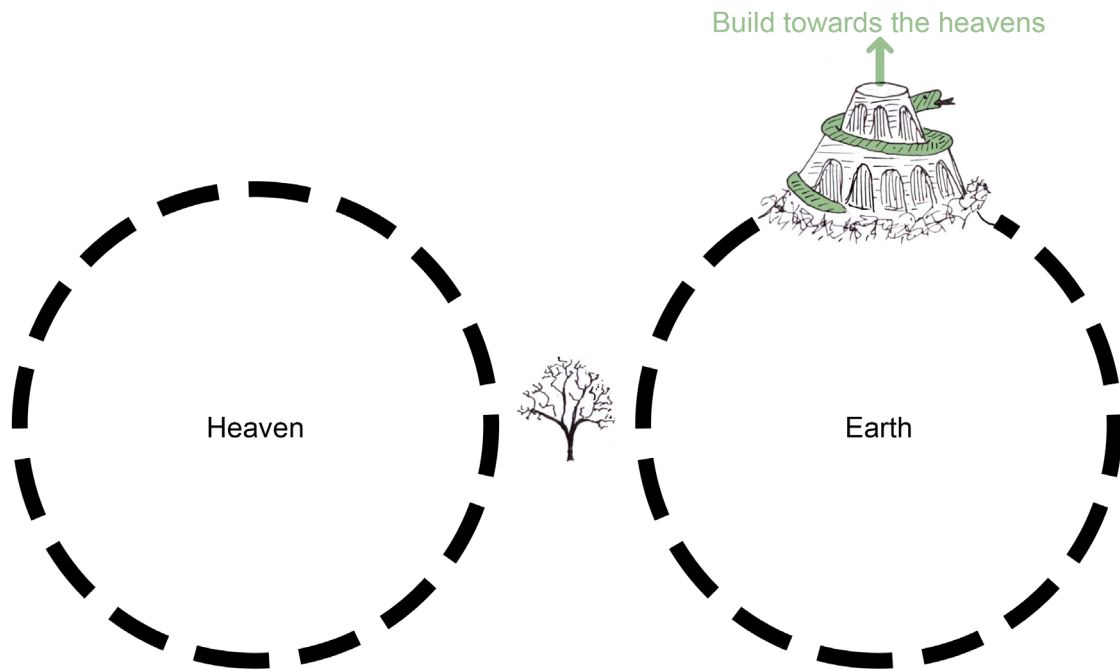

Figure 2: Act two shows humans using structures as a way of making a name for themselves

This act shows an inclination of human nature to build for our building up their own 'image', but also shows how people see the sacred as something far away that can be reached with great effort. This story might be a good reminder when looking at church buildings, that according to the hebrew scriptures, the ultimate image of God is seen in humans, not in structures.

The third act: Israel

In the third act, the covenant between God and Israel had an embodied place in the built environment of the Isrealites. Firstly seen in the tabernacle, a tent temple used in the early days of the Isrealites, and secondly in the temple, a permanent structure set in the capital of Israel. These two structures had similar spatial and symbolic languages, which will be discussed shortly, but first some of the cultural perspectives on temples will be explored.

For example biblical scholar Margaret Barker (1991) explains the cultural perspective and meaning of temples:

"In order to understand how the temple functioned we must first look at how those who worshipped there understood space and time. Modern ideas of space and time are very different, and if we are not aware of this, everything about the temple seems strange and almost ridiculous. We have to try and stand where ancient worshippers stood, think as they thought, and look where they looked, and perhaps we will glimpse what they saw. Our experience of the material world is made possible by our perception of the three dimensions of space and by the dimension of time. The [biblical] world envisages another manner of being, a dimension in which there is neither spatial limitation nor time in our sense, but one which shares with our world the forces of love, hate, obedience, and rebellion. This other world is often called 'Eternity,' which does not mean an unbelievably long span of time, but rather an existence without time. It lies outside our experience of time, and actually underlies in its entirety every perception we have of time. It could perhaps be called a belief in certain basic principles on which the world was based, principles which could be compared to our 'laws' of science... In the same way, eternal space and time were present in their entirety in the temple,

so that a sacred space of some three hundred square meters could represent the entire world. The Hebrew word for this mode of representation is *mashal* (משל), translated as “parable.” [In this worldview] a story or vision of the heavenly world could correspond or represent a situation on earth.

The temple in Jerusalem was not just a highly decorated building, but rather a place where the eternal and earthly were one. The decorations represented the heavenly world, but it was more than just a representation. The temple actually was the heavenly world. [This is why] it is not always possible to know whether the setting of a biblical story [like Isaiah ch. 6] is the earthly temple or the heavenly court of the Holy One. Whereas we always want to separate heaven and earth, the ancient biblical authors did not. The rituals of the temple were performed on earth, but were part of an eternal heavenly reality.”

Hebrew bible scholar Jon Levenson (1994) explains the function and perception of the temple for the Jewish people:

“The function of these correspondences is to underscore the depiction of the sanctuary as a world, that is, an ordered, supportive, and obedient environment, and the depiction of the world as a sanctuary, that is, a place in which the reign of God is visible and unchallenged, and his holiness is palpable, unthreatened, and pervasive (...). The Temple was conceived as a microcosm, a miniature world. But it is equally the case that in Israel, the world, or I should say, the ideal world (...) was conceived as a macro-temple, the palace of God which is permeated with his presence and in which all is aligned with his will.”

The architecture of the tabernacle strongly refers to the imagery of the garden of Eden in act one. The architecture is filled with symbols that refer back to the garden, for example the menorah to the trees in the garden, the so-called cherubim (heavenly creatures) to the animals and the priest working in the holy place refer back to the human role in the garden.

The story symbolised in the temple is a reversed story of exile from the garden. Whereas in act one humans couldn’t enter the garden anymore, in act three the tabernacle symbolises the way back to the presence of God. This is seen in all kinds of symbols, for example in the orientation of the tabernacle: the routing into the holy of holies is westward, contrasted with the eastward exile from the garden (figure 3). Another example is seen in the entrance: both the holy place and the garden entrance are ‘guarded’ by cherubims.

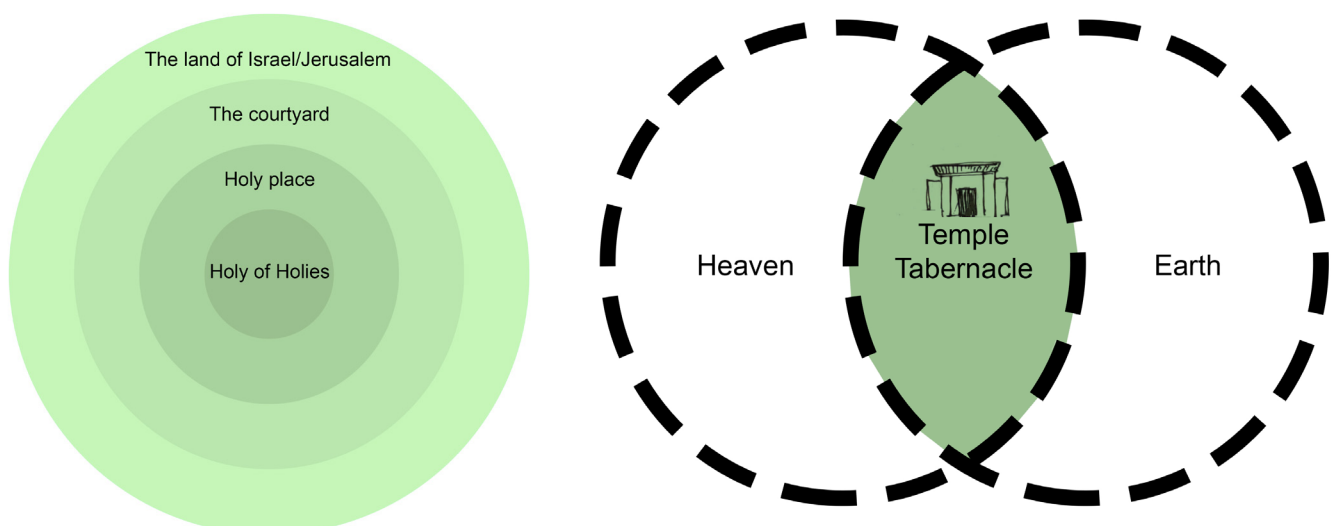

Figure 3: Hebrew temple architecture contains several links to act one and embodies a story of return to God

The ancient Hebrew people were aware of a certain symbolic meaning of the temple as God's house. The temple definitely had a special place in their worship of God, but Israel's king Solomon also understood, when he built the temple in Jerusalem, that God transcended the building. After a long building process, Solomon declared *"But will God really dwell on the land? The heavens, even the heavens of the heavens cannot contain you. How much less this temple I have built!"* (1 Kings 8:27). The temple was a symbolic and real place for the presence of God, but didn't physically limit God to the space of the temple.

As Israel failed to stay committed to the covenant with God, the temple building was also the embodiment of their failing. Instead of the building being a symbol of going back to the presence of God, it became a symbol of disloyalty and injustice, regularly criticized by the prophets of that time.

The fourth act: Jesus

The fourth act is described by four written gospels, one of which is the gospel according to John. In the first chapter of the gospel of John, John already makes a big claim about Jesus, and depicts Jesus as if He 'tabernacled' on the earth (John 1:14). Basically John is claiming that Jesus, in the form of a human, is the reality in which heaven and earth come together, the reality in which direction the icons of Eden, the tabernacle and the temple were pointing. In the written gospels, Jesus regularly makes the same claim, comparing Himself to the temple.

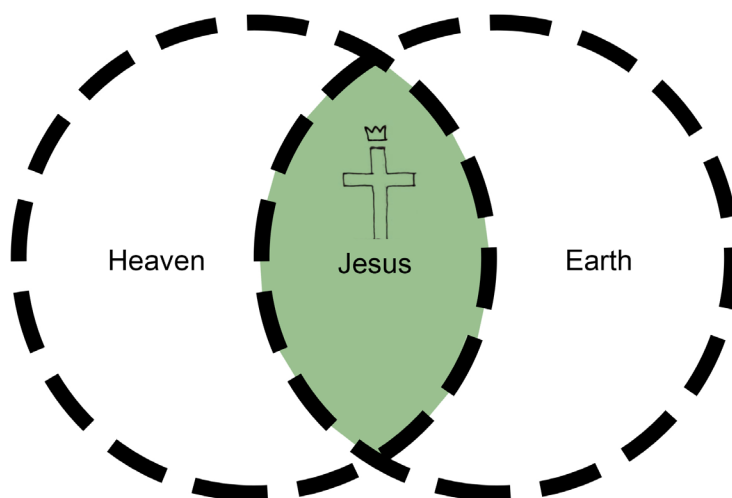

Figure 4: Jesus as a new temple, uniting heaven and earth

In the gospel of John, Jesus also refers to Himself being a temple. As commonly seen with Jesus, he responded to questions with a mysterious answer: *"Destroy this temple, and in three days I will raise it up."* The Jews then said, *"It has taken forty-six years to build this temple, and will you raise it up in three days?"* But he was speaking about the temple of his body (John 2:19-21 ESV). With mentioning the three days, Jesus prophetically pointed towards the resurrection of His own body, using the metaphor of a temple for this.

Another highly symbolic event that adds a dramatic twist to the architecture of the previous acts is described in the gospel of Matthew after the crucifixion of Jesus: *'And Jesus cried out again with a loud voice and yielded up his spirit. And behold, the curtain of the temple was torn in two, from top to bottom.'* (Matthew 27:50-51, ESV). The curtain within the temple architecture was the separation between the holy place and the holy of holiest. With the knowledge of the previous acts it can be concluded that Jesus' death, symbolised in the tearing of the curtain, somehow can be seen as an obstacle free routing into the presence of God.

What does this mean in terms of the meaning of the architecture? In any case, it does not mean that the temple immediately became irrelevant. In the written gospels, we find different examples of Jesus' passion for the embodiment of values seen in the architecture. For example in one scene, Jesus aggressively cleans out the economic businesses that were stationed in the courtyard of the temple, saying that the temple should be called a house of prayer instead of a den of robbers (Matthew 21:13 ESV). The specific material splendor of the temple might not matter, but the values and symbols behind the temple do matter. What it does mean, is that from Jesus on, the temple is not the central symbolic place of worship to God. The ultimate goal of act 1, to live in God's presence with heaven and earth united, is somehow available through the way of Jesus and his gift of God's personal presence making a dwelling in us.

When talking about worship in the temple, Jesus puts it like this in the gospel of John: *'But the time is coming - it has, in fact, come- when what you're called will not matter and where you go to worship will not matter. It's who you are and the way you live that count before God. Your worship must engage your spirit in the pursuit of truth. That's the kind of people the Father is out looking for: those who are simply and honestly themselves before him in their worship. God is sheer being itself - Spirit. Those who worship him must do it out of their very being, their spirits, their true selves, in adoration.'* (John 4:22-24, the message)

The fifth act: Church

In the fifth act, Jesus' pupils continue in his footsteps. In fellowship with the presence of God, the role of the first Christians can be seen as a continuation of that of Jesus: Together, ideally, they are the image of God on earth, royal physical depictions of heaven on earth. That is what a community of Jesus' pupils (church) should be about, embodying the image of God on earth through the gift of Jesus' death and life. This is what the apostles mean in their letters when they refer to the body as being a temple, a place of God's presence (figure 5).

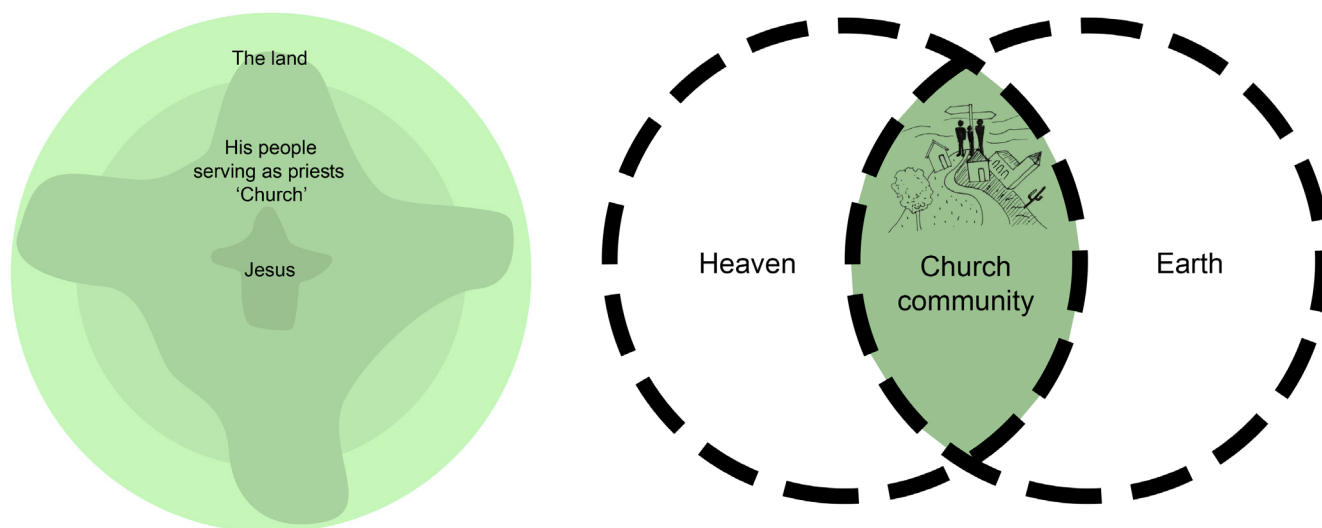

Figure 5: The church, with Jesus as the center of it, continuing to unite heaven and earth

Despite the role of temples being significantly changed in the fourth act, buildings are still needed for living and embodying the news of Jesus. The use of buildings by the first Christians is shortly mentioned in the Bible book of acts: *And they devoted themselves to the apostles' teaching and the fellowship, to the breaking of bread and the prayers. (...) And all who believed were together and had all things in common. And they were selling their possessions and belongings and distributing the proceeds to all, as any had need. And day by day, attending the temple together and breaking bread in their homes, they received their food with glad and generous hearts, praising God and having favor with all the people.* (Acts 2:42-47, ESV). Although a building is not the centre of their worship anymore, they still need buildings for their activities of praying, eating, teaching, praising and meeting. Existing buildings like the temple and houses are used for this.

Lastly, the Bible also contains a letter of John with a vision of the future where heaven and earth are fully united. The last letter written by John envisions a future in which there is no temple, no sacraments and reimagines a tree of life in the center of it all. Reusing the language of the previous acts and using known cultural references of that time, John reimagines heaven on earth (figure 6).

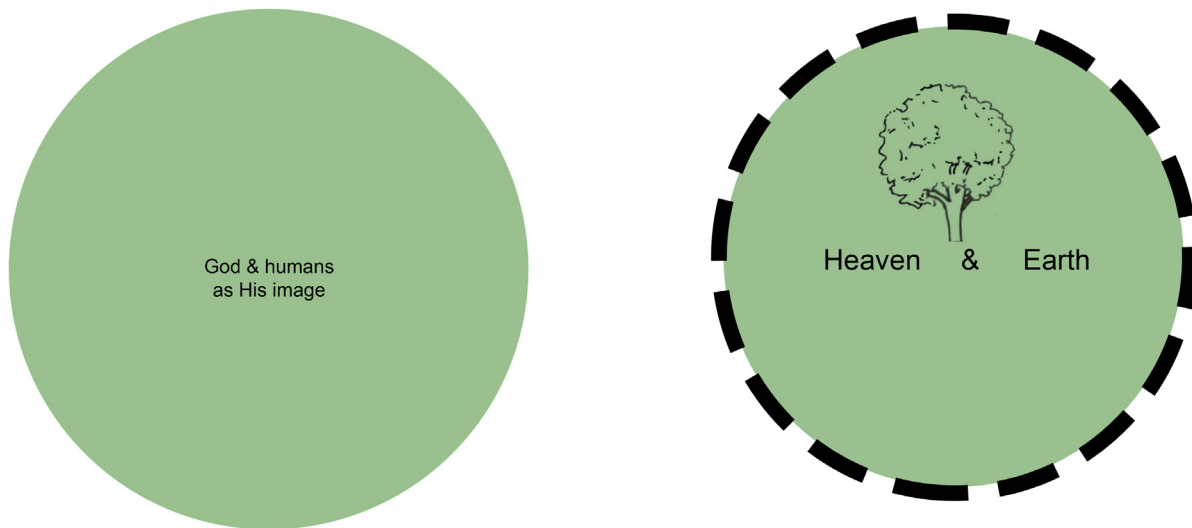

Figure 6: Living towards a future where heaven and earth are united

2. Short history of architectural church development

The first chapter of this thesis gave insight into the general origin storyline, position and direction of the church in act five, which is generally seen as being the same now as it was back then. However, as can be seen in history, the form of being church took on different shapes in response to the story and the cultural context of time.

In this second chapter the different expressions of being church in the fifth act is explored through Dutch church history as this fifth act continues until today, specifically by looking at the function and general symbolism of church architecture in the Netherlands. How did different Christians in the past centuries use their buildings and for what end? Much can be written about church architecture and its history before the twentieth century, but for this chapter there is a focus on more modern times, the function of church architecture in general and how designers thought about it. This exploration is not extensive, but offers insight in some examples of historical thinking about church design in the Netherlands.

2.1 'Christian' architecture in general

Mentioning Christian architecture in general, architecture historian Geert Bekaert (1967) already stated that Christianity does not have an architectural form tradition. For example the widely used basilica church in the early centuries was in origin a roman public marketplace. Architectural styles like Romanesque and Gothic were not exclusively used in church buildings, but could be seen in several other types of buildings like factories, theaters and post offices. With this observation, Bekaert does not take into account the ancient jewish temple architecture tradition, which arguably can be included in Christian history. Nevertheless, the general point he makes is that 'Christian' architecture of the past always adopted and incorporated cultural architectural elements of the existing society (Bekaert, 1967). Church and society were always intertwined, church architecture was a conventional part of the society.

2.2 20th century church architecture

The separation between church and state in the nineteenth century changed this, and left the church buildings in the hands of dedicated members instead of being a part of the whole society. The general thoughts about the function of the church started to change with it, the church building became more and more used as a building for Christians as opposed to a building for everyone. Although after the separation between church and state, the architectural styles of churches still kept referring to both old styles used in church design and the actual styles used in society (figure 7).

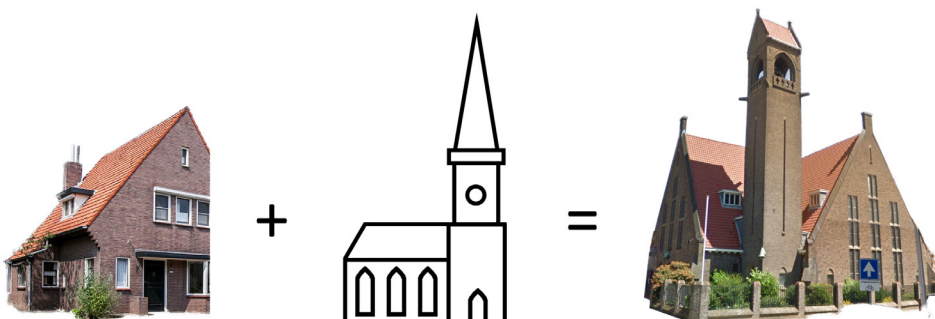

Figure 7: A church built in 1931 combines old and more modern architectural forms.

At the start of the 20th century there was a new movement in the protestant church called the liturgical movement. They strived for a shift of focus in the liturgy, with more room for sacraments and confession and less focus on preaching. This showed in architectural designs, with the pulpit no longer naturally being the centre point of protestant church design. Catholic liturgy and architecture already showed much more balance in several liturgical categories.

2.3 Church architecture in 1945-1970

After the second World War there was a high demand for new church buildings, since a lot of old church buildings were demolished or damaged. The influence of the pillarization of the Netherlands was visible, every denomination had its own church in his own neighbourhood. The municipality promoted the construction of these buildings, since it could provide a sense of community within neighborhoods.

The church architecture in this time period can be seen as more functionalist: the church should focus on what it's meant for, and the architecture should comply with that without adding 'unnecessary details'. Other types of church buildings pop up that differ more and more from the classical church type. In accordance with functionalism, the main question of that time period then is about what a church building is meant for. Several architects and architecture critics responded to the issue of church design, being aware that the building they designed would exist for centuries.

For example, K.L. Sijmons (1945) gives insight into what he thought protestant church architecture should be about. Protestant church design, according to Sijmons, is mainly about creating a protestant ambience as an embodiment of the protestant spirit that should be present in the church. Assumably strongly influenced by the pillarization of society, his main design intentions seems to be a reaction against catholic or 'worldly' modern church design, because *'the sharing of Church and culture is not based on biblical grounds'* (Sijmons, 1945). Instead, Sijmons wants to restore the decaying church architecture of that time in order to reach the perfect protestant church building: Clean, without distractions and focussed on 'the word of God'. This is also seen in his case study analysis, where he strongly criticizes the use of brick in interiors opposite to the 'historical intended' use of plaster (figure 8). In his own designs, Sijmons is mainly focussing on ambience and which sacraments are placed where.

Figure 8: Sijmon's focus on ambience and material usage in architecture.

Remarkable is the fact that Sijmons never talks about the function of the church building, already assuming that the only possibility for it is to gather for sacraments, to sing and to listen to reading and preaching. He sees engaging in the aesthetical aspects of church architecture as one of many aspects in a battle of preserving protestant culture. In other words, church architecture should be used as an expression and confession of faith. This last perspective is where I find common ground with Sijmons: architecture is an expression of what you believe in, what is important and what is worth investing in.

Other architects of that time had comparable perspectives on church design. For example protestant architect J.H. Van den Broek, his focus points can be summarized in four aspects: internal spatial form, totality of the liturgical center, relationship between the liturgical center and the congregation and atmosphere. In practice, Van den Broek is highlighting the importance of the church as a gathering place, with a pulpit as the centre point.

Architect Frits Eschauzier did not focus as much on spatial arrangements unlike the two other mentioned architects. Like the other two, he highly valued ambience. In practice, he mainly focussed on light, material, acoustics, color and climate (Duijst, 2012).

A more unique view on church design came from architecture historian Geert Bekaert. Unlike Sijmons, Bekaert recognises the tension between 'worldly' culture and church culture, and poses a theological question: is modern society compatible with Christian culture? Subsequently, he poses the question of which functions should be incorporated in church architecture.

Without directly trying to answer these questions, Bekaert slowly builds up his argumentation, and strongly suggests that church architecture should be aimed at all people, instead of just church people. To argument this, Bekaert refers back to 'act 4', where Jesus is portrayed as both human and God, and he also quotes german theologian Dietrich Bonhoeffer: *"In Christ we have the opportunity to share in the divine reality and the world reality at the same time, not one without the other. The reality of God does not reveal itself other than by placing me entirely in the middle of the world reality and I always find that world reality already carried, accepted and reconciled in the reality of God "* (Bekaert, 1967).

When talking about for whom churches should be built, Bekaert refers back to act one multiple times, to the concept of humans being made in the image of God. Analysing the society and architecture in it, he concludes that a community that acknowledges God, should build for the human scale and not for reaching abstract ideals, embodied in monumental buildings. Bekeart also explicitly pleads against the 'inhuman' scale of monumental cathedrals, and instead pleads for a return to human-scaled buildings. Monumental facades have no place in church design in his eyes, but the church building is a building where the interior is central. The outside serves the interior.

2.4 Late 20th century

Due to the decreasing amount of people who went to church, church buildings became more and more empty. In 1988 there was already public debate about the re-use of old monumental churches, hosted by the Van der Leeuw foundation, the church and the national agency for the preservation of monuments. Several topics were discussed, like historical value, sacred value and secular significance. The potential new functionalities of the church buildings were also discussed (Novus, 2019).

2.5 21th century

The topic of re-use and renovation is still ongoing at the start of the 21th century. The same problems of more empty churches still remain. Church communities and architects alike still think about reuse of church buildings, for example seen in the synod report of the Dutch protestant church (PKN) in 2009 (Van der Lingen en Uytenbogaardt, 2009). Within this context, the term of liturgy is also beginning to encompass a broader

meaning than just what happens in the sunday service. In its origin, the Greek word *Leitourgia* means: service to society (Murre, 2016). As mentioned before in the introduction, the church is starting to search for ways to serve society, also in its buildings. The synod report of 2009 already shows some more specific architectural ideas, for example using church buildings for reflection on the meaning of life.

In line with post-secularization, some other perspectives are introduced in the 21th century, for example by engineer Sander De Jonge (2002), who has a vision of church architecture in the future, in particular different types of church architecture (Limpt, 2002). He distinguishes five themes or typologies: Residence, playground, discovery site, memorial and shelter (figure 9). He is one of the few engineers who tries to think about both liturgy as architecture and suggests that more collaboration between theologians and architects should be established.

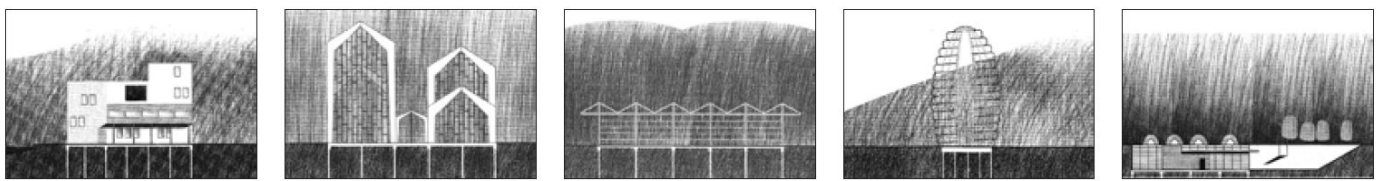

Figure 9: Five typologies for the future, De Jonge (Duijst, 2012)

In 2015, architect and researcher Hans Teerds also thought and wrote about church architecture. Teerds, himself being a protestant, does recognise that the protestant church in the Netherlands undervalues the importance of architecture as an expression of faith. He quotes N.T. Wright, stating that architecture is a way of showing appreciation for the gift of life. However, Teerds adds to this by connecting possibilities of being church with the building, saying that *'Architecture connects (the wishes of) the user to the potential of a specific location and building. (...) They offer opportunities or, on the contrary, make ambitions impossible (Teerds, 2015).'*

He names different examples of how a church building is connected to underlying values and wishes. This is seen in the fact that most protestant church buildings are not public spaces, giving the impression that the building is meant for a select group of people. Orientation is another theme. For example, an entrance of a church building can be aimed towards the parking lot or towards its direct neighborhood. All this kind of architectural themes reveal certain priorities behind the design process. Taking the example of the entrance, this shows that the design of the church is aimed at the regional churchgoers and not at the local neighbourhood community.

When discussing on a less conceptual scale and looking more into the actual physical architecture, Teerds mainly writes about sacrality, perception and material usage. A theme like connecting the church to society in architectural terms is left relatively unexplored, apart from some thoughts about the publicness of the church building.

More recently, in february 2021, the PKN (Dutch protestant church) published a new document on contextualisation, written by Gert-Jan Roest (Roest, 2021). The document tries to explain more about being church in context to society:

The church is called to participate in the movement of God's love to the people and the world. The missionary church is moving for the sake of others on behalf of God. She does this by living from love, acting from love and speaking from love. When a church contextualizes God's love, it is not just sending it. She listens well and receives wealth from its environment. There is interaction.

The document also tries to be explicit in what this does look like:

A church can only contextualize God's love if it gives up its safe distance from the environment and is willing to take risks. This is how God's love operates in this world.

It is clear that the PKN, as part of the wider universal church, is searching for ways to reconnect with society. Architecture can have an important role in translating this ambition into the physical, as Teerds wrote, it *'offers opportunities or, on the contrary, makes ambitions impossible'* (Teerds, 2015).

2.6 Summary of architectural church developments

In short, several conclusions can be drawn from church history. In its origin, church architecture did not have its own typology. Instead, most early churches were refurbished public places like a market hall or a courtroom. Most of the current existing church architecture in the Netherlands is based on design themes of embodying simplicity in ambiance and accommodating sacraments in various ways.

As a reaction to churches being more and more empty, most discussions around the 21st century are about reuse of old churches. In terms of theology, a perspective shift of the current church community can be seen in trying to connect to society. A common theme among different architects who think about church architecture is the connection between architecture and theology. Or in practice, the lack of this connection. Every architect who mentioned theology, wrote that architecture as an expression of belief should be in conversation with theology. While this theological shift of societal reconnection is already showing up in the built environment, embodied in several new types of being church, this topic is still hardly researched and described within academic architectural context. In the next chapter, recent church architecture will be analysed to gain more understanding of what architectural aspects influence church design and its aim to reconnect to society.

3. Church typologies of the 21th century

In this chapter different typologies of church architecture will be analysed and discussed by looking at case studies of church buildings. Different methods will be applied, including visual analysis and interviews. Some themes of the previous chapters will be used to take a more historical perspective and reevaluate the topic in today's context.

Different churches will be analysed, starting with the Petrus and Pauluskerk in Maassluis, designed by architects Mari Baauw and René Olivier. This case study focusses on the perspective of the architect. After this more traditional form of being church, the Taste community will be researched. This case study mainly will be used as a comparison to more traditional forms, discussing several topics like sacrality and the connection of religion to society. A comparable but more condensed analysis of Celebration church in Delft and of het Kleiklooster in Amsterdam will follow, closed by shortly mentioning some other projects of interest regarding this topic.

3.1 Petrus en Pauluskerk

At the start of the 21th century, two parishes in Maassluis merged and decided to build a new church. The pastor of the church was inspired by the story of the 'tabernacle' (meaning 'dwelling place' or 'tent') and wanted the church to be a tent of God. During this process, the firm Royal Haskoning was chosen to construct the church, with the architects being Mari Baauw and René Olivier. After some delays in construction, the church was finally put into use on the first of July 2007. In this first case study the perspective of the architect will be emphasized, by using some parts of a conversation with Mari Baauw and by analysing the architectural design.

Figure 10: the steel structure and tentlike appearance of the Petrus en Pauluskerk

The architecture of the Petrus en Pauluskerk immediately stands out due to its organic shape. The church has a steel structure, covered with PVDT-teflon material (figure 10). On the inside of the building, the liturgical centre has the shape of an ellipse, with chairs around this centre, allowing for a flexible setup (figure 11).

Figure 11: interior of the Petrus en Pauluskerk

Design themes

Flexibility was an important theme in the design process. The current design allows for different interior setups. A more classical approach to an interior setup would be a so-called bus-setup, with all the pews orientated in one direction. A slightly more central setup was also not uncommon, with the pews being tilted, allowing for focus on one central point and slightly more congregational interaction. The communio model goes beyond these two models, creating a ellipse of chairs, allowing for more equal interaction. The Petrus en Pauluskerk allows for all of these setups to be made. This was a high priority of the architects because they did not want to dictate the way in which this church had to do their services. Instead, the architects allowed for all possible setups, making this church building more flexible and thus more future proof (figure 12).

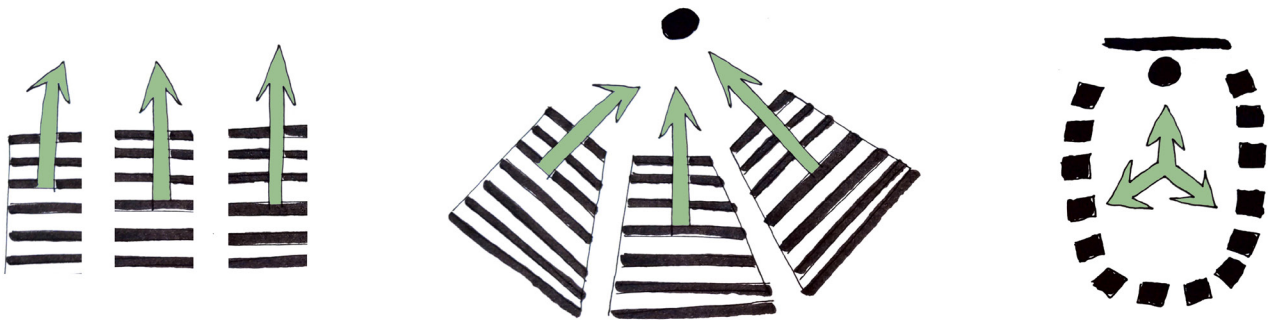

Figure 12: The Petrus en Pauluskerk allows for multiple set-ups, including the 'bus-setup' (left), a more shared setup (middle) and the communio model (right).

This principle of enabling the users to appropriate their own building and not to dictate it was important for the architects in multiple design aspects, not only in the interior setup, but also in for example the spatial design. The space of the church allows for both small scale and large scale gatherings. Baauw called these two concepts breathing (ademende) space and articulated (gelede) space. This concept is seen in multiple church designs by Baauw, for example in a design for the Pastoraal Centrum in Hendrik-Ido-Ambacht (figure 13).

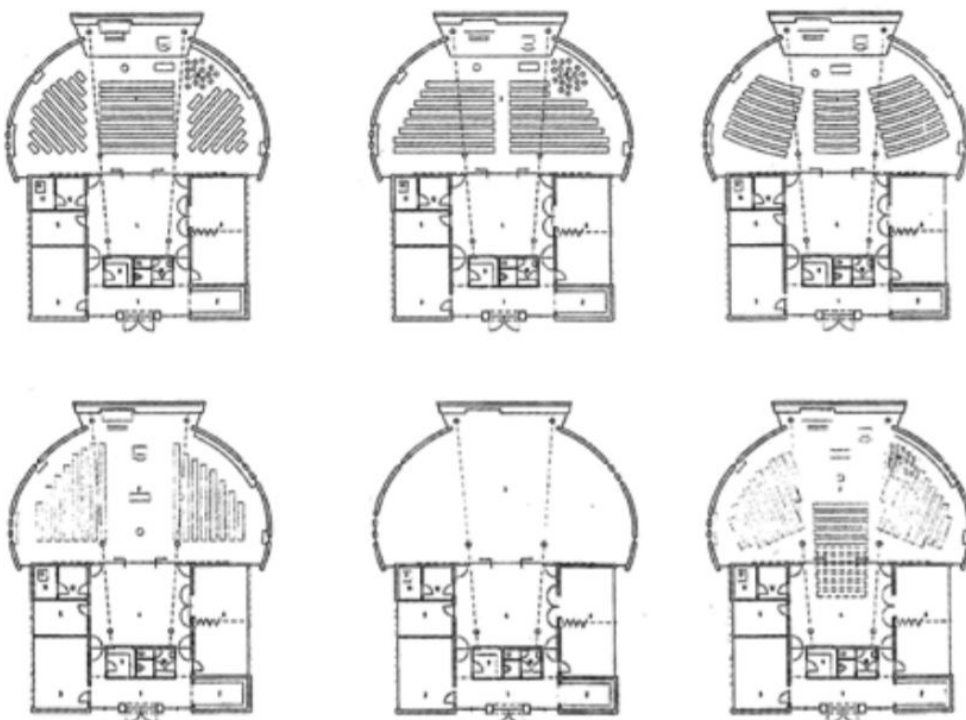

Figure 13: Potential interior set-ups pastoral center Hendrik-Ido-Ambacht (Duijst, 2012)

This act of designing space for flexible appropriation is also visible in the designed space for sacral elements. These elements are not an irremovable part of the built architecture, but they do fit in within the designed space of the building (figure 14).

Figure 14: Interior elements of the Petrus en Pauluskerk

Sacrality also played a role in the design of this church. According to the bishop, the building really had to become a church. The tower addition next to the church can be ascribed to the diocese, which would extra emphasize the building being a church instead of looking like a ‘car showroom’ (figure 15). The word sacrality was used often in discussing these design plans. This word is widely used with all kinds of different meanings, but in this case, Baauw thinks sacrality is about the possibility to be able to focus on God in the building, for example through silence.

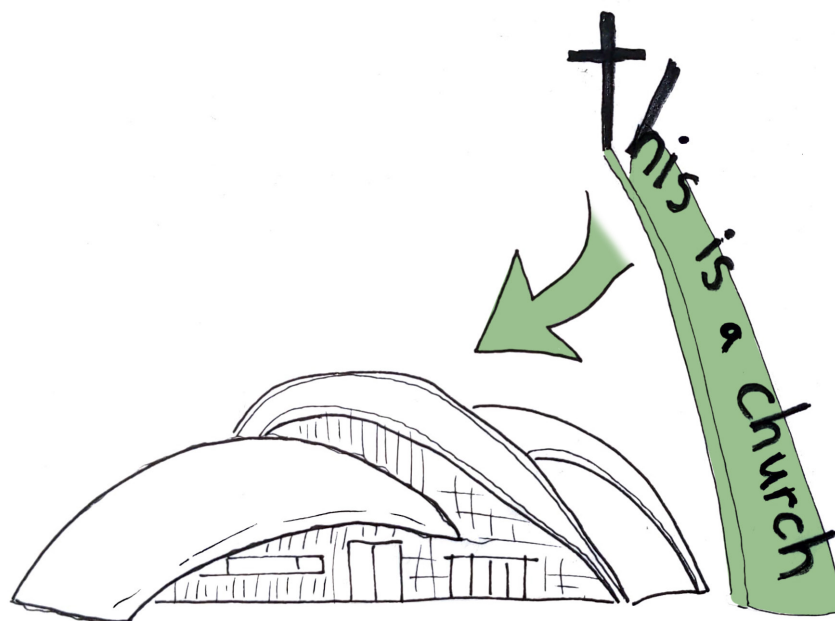

Figure 15: the tower emphasizes to the context that the building is a church

The routing is done in such a way that when someone enters the building, the focus is on the liturgical center. The pastor found this to be important, because that is where the encounter with God takes place, which has priority over the coffee stand as a meeting place. But if one would leave the service, one would come across the kitchen and coffee stand. This was also an important aspect of the church building so that people would stay, meet and interact with each other. God and community go together, is the idea.

Ambiance is created by the coloured windows. These windows refer back to old glass stained windows of cathedrals and bring a warmer atmosphere to the generally cold white or cold grey materials used in the rest of the building. The chosen colours follow the traditional symbolic colour scheme, with for example yellow being the colour of the fire of the spirit of God and purple and blue being the colours of the future and penance.

Church architecture in general

In general, when talking about church architecture, Baauw compared most old church buildings with aged carriages. They do not function well in modern church communities, at least not in the way they used to do. Treating them the same as is done 200 years ago it would be comparable to using a carriage as a method of transportation. Functional aspects of these monuments are way more limited for the church of 2021. According to Baauw, this is the problem within Christianity in the Netherlands nowadays, it is becoming more and more like a cultural monument, which has little to do with being Christian. To keep striving to preserve old historical architecture, gives the impression of being strangers from another time period. It hinders the ability of groups of Christians to reconnect with society.

Looking at the Petrus and Pauluskerk, it contains some characteristics of what a modern church community could need in its architecture: compact, usable for small and large scale gatherings, informal, energy efficient and having a high spatial quality. This is not only seen in newly build buildings, so this does not mean that renovating existing buildings is not an option. Renovation design can be done in a highly creative and respective manner that does meet needs of the modern church community.

3.2 Taste

Taste is a community of Christians located in Delft, in the middle of the neighbourhood Voorhof. The community started in 2012 as a residential community, with thirteen adults and six children sharing space and time together in the housing complex. The residents also wanted to be connected with the neighbourhood. At the start, some changes were made to the building and garden. The building used to be a housing complex for mentally disabled people. Nowadays, the lower floor in the building is functioning as a café and meeting place for the neighbourhood. The garden is meant as an open-access community garden, with several attributes like a tree house, playgrounds, a vegetable garden, chickens and even honey bees (figure 16). In the years that followed the community also slowly developed more towards being a church, including open Bible studies and Sunday services.

Figure 16: visual impression of the taste community

Separation of 'normal' and 'religious' aspects

In its direct vicinity Taste is located in a typical modernist high rise area and directly next to the Marcuskerk. In terms of typology and symbolism there are a lot of differences. A notable observation of master students in an ethnographic neighbourhood research of Voorhof is that they labelled Taste as a community centre, while labelling the Marcuskerk as a religious building (figure 17). This is an interesting perspective, because in terms of theology these two communities closely resemble each other and even work together sometimes. Apparently the first impressions of the buildings led these students to categorize them differently.

Figure 17: Difference in first impression of two church communities

In most of Dutch society, religious aspects are separated from regular life: There is a distinction made between daily life aspects and religious aspects. In a way that can be described as post-secular, Lecturer and political scientist Wim Dekker wrote about this theme of religion and expression, saying that religion is a way of life, not separable of it:

'Religion is not an opinion to be concealed, it is an identity. What does not help here is that religion is sometimes perceived in public opinion as a vision of life, an opinion that you can keep to yourself. That's a bit naive. Writers such as Jan Wolkers, Jan Siebelink, Franca Treur and numerous studies from cultural anthropology teach us that religion is a way of life, a way of being, an identity' (Dekker, 2021).

When looking at church architecture, this theme of the separation of religion from normal life is an important one to think about in design. This distinction between religion and daily life is not exclusively made by people outside of church, but also finds its way into church communities and consequently is also visible in church architecture. For example in the Marcuskerk, there is a clear distinction between being inside and outside of the church, because of the lack of functional public space around the building. This distinction might not be intentional, but is present in the architecture and does have impact on the perception of the building (figure 18).

Figure 18: Slow degree of publicness (left) opposed to hard separation (right)

Contrastingly, in the architecture of Taste a slow degree of publicness can be found. The barrier to enter this terrain is significantly lower. Thinking in terms of ancient temple architecture, one could even say that this kind of architecture decreases the barrier to and from the holy, that it brings sacral 'religious' aspects more into 'normal' life. In terms of gradations of publicness, it is comparable to the temple architecture of chapter one (figure 19).

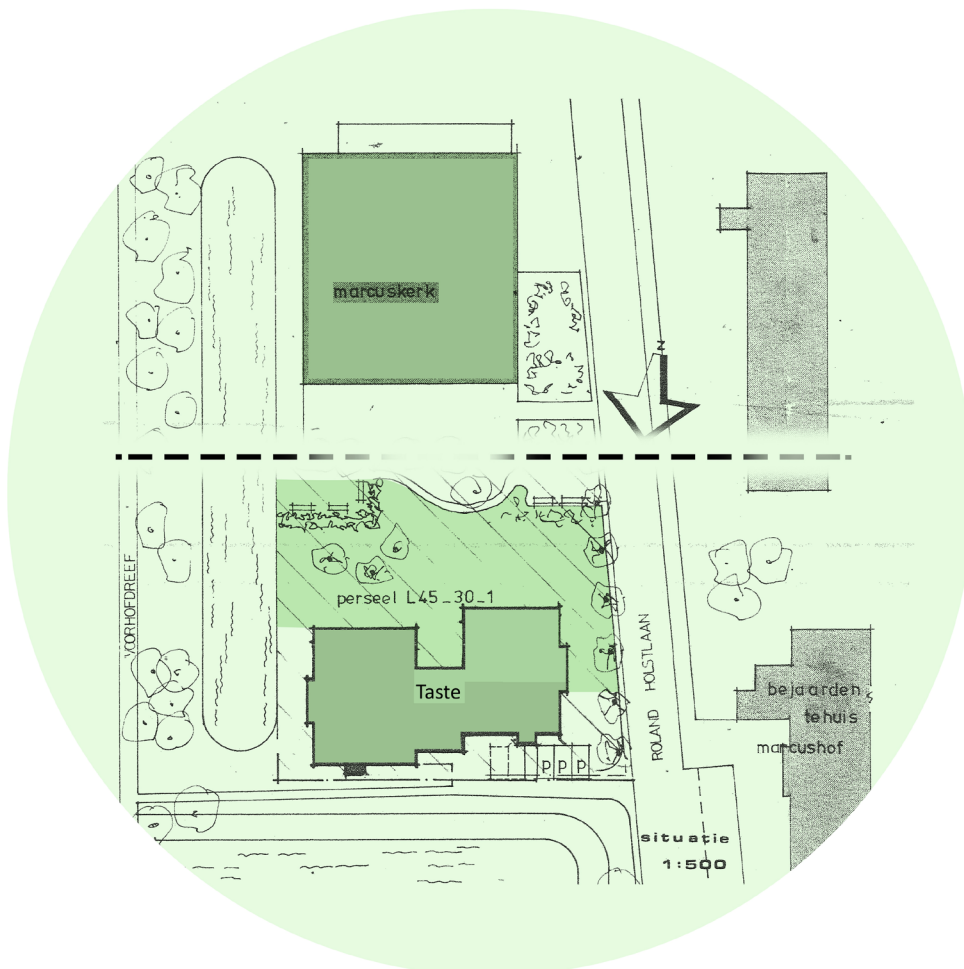

Figure 19: Taste has a slow degree from more public to private, as opposed to no degree of separation of the Marcuskerk

Type of functions

An important theme within the Taste community is being a local church together. The first years of the Taste community was focussed on discovery. The residents shared living spaces to a degree, so one goal was to regularly evaluate how living together was going, what could be improved or what should be removed completely. These first years were also about discovery of motivation, what did the residents love to do with their neighbours and vice-versa. These things can be summarised in three topics: hospitality, parties and meals.

The building of Taste accommodates several of these activities, mainly by use of the garden and the café on the lower floor. Most of these spaces are aimed at being a environment to meet and connect with other people. In these spaces, neighbourhood residents can meet each others through eating together, cooking, gardening or through watching their children play. Next to these commonly used functions, the building also includes a prayer room and flexible office space. The prayer room is an initiative of one of the residents of the neighbourhood, but it is rarely used. This might be due to a lack of promotion or the location might also come over as a private, since it is positioned in the middle of the lower floor. The flexible office space is both used as an office for residents and also for several meetings in the evening.

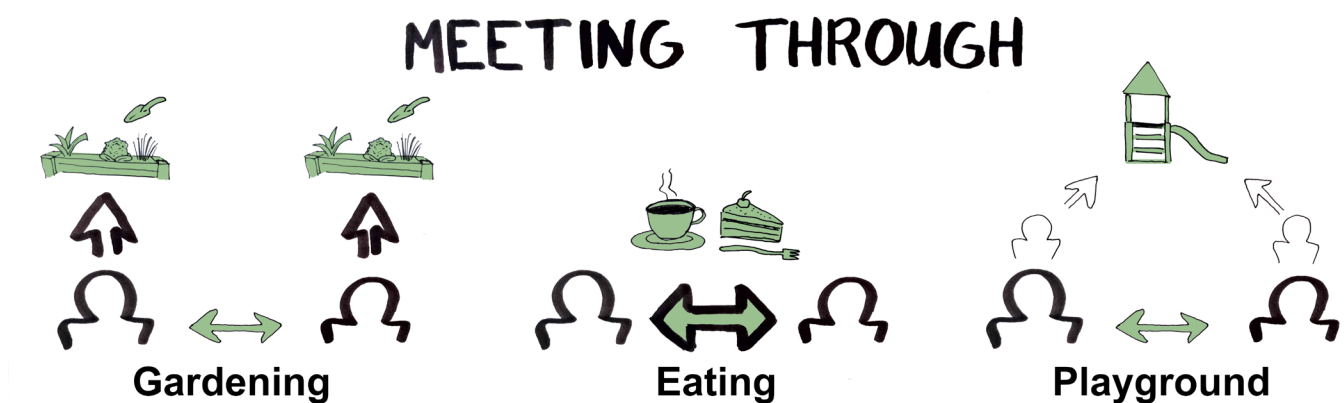

Figure 20: Different forms of connecting to the neighbourhood, supported by the architecture

Sunday service

When talking about the Sunday gathering of the Taste community, inclusivity has a high priority. This shows in several elements, for example the decision to prevent singing a lot of songs, because those are unknown to people who do not go often to Christian gatherings. The services are also relatively interactive, and there is never only one speaker involved.

This value of inclusivity is reflected in the architecture by making the social threshold as minimal as possible through several aspects. For example through the architectural typology, as Taste is located in an normal housing typology, which makes the surroundings less foreign and more easy to get comfortable. Due to a lot of other functions like the café and garden, people can already get used to being around this place, which prevents a more distant incomprehension or judgement of the people who participate in the gatherings.

Much of the architecture of Taste is aimed at participation. Also the interior setup during services is not necessarily focussed on one central point, but also allows for more direct contact with other participants (figure 21).

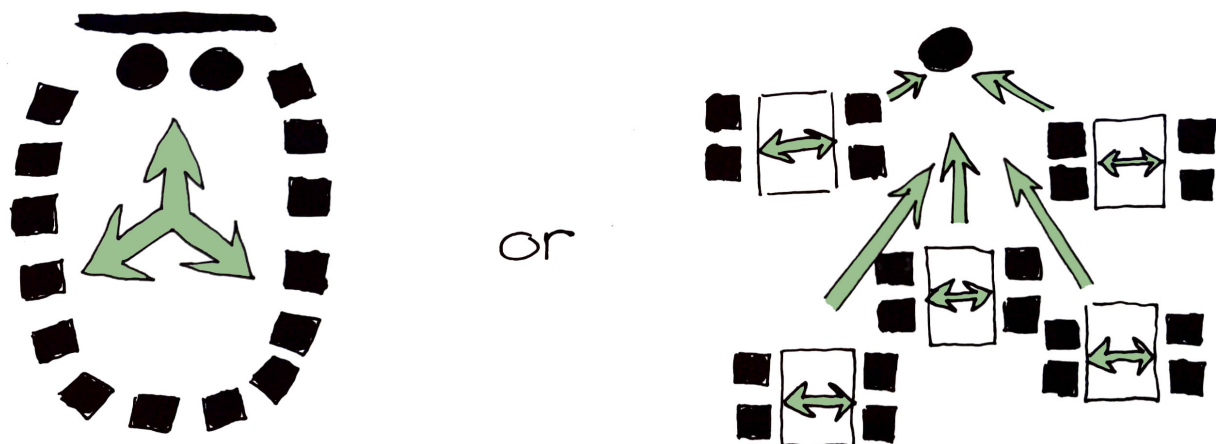

Figure 21: interior set-up allows for more mutual interaction

Worship

It is clear that the community of Taste and its architecture revolves around human to human relationships. Taste, also being a church, leaves one question remaining: what is the place of worship, of the human and God relationship in the building?

In an interview (appendix A), a resident of Taste explains that worship in this building has multiple facets and that worship only works *'when there is space in your heart, when you can be quite. You first have to see God before you can worship him. Creating and enjoying beauty in the garden is one way of making space'*. Worship is mainly facilitated in Taste by making separate time and space for God. This does not exclude being around people, so the meetings and gathered prayers are also related to worship.

Architectural problems

The typology of a renovated house does not only have advantages. In the last few years, the building became too small for larger gatherings of more than forty people. Currently Taste is looking for another gathering place that can include more people. Some important requirements for this meeting place are for example a separate space for small children, preferably two, so that they can also have space and time that adapts to their needs.

There were also some problems with interior acoustics in the café: acoustic measures were previously not taken. Currently this is slightly reduced by the additions of acoustic ceiling panels and acoustic material added to the interior, but still not ideally designed and functioning, especially noticeable when the café is crowded (figure 22).

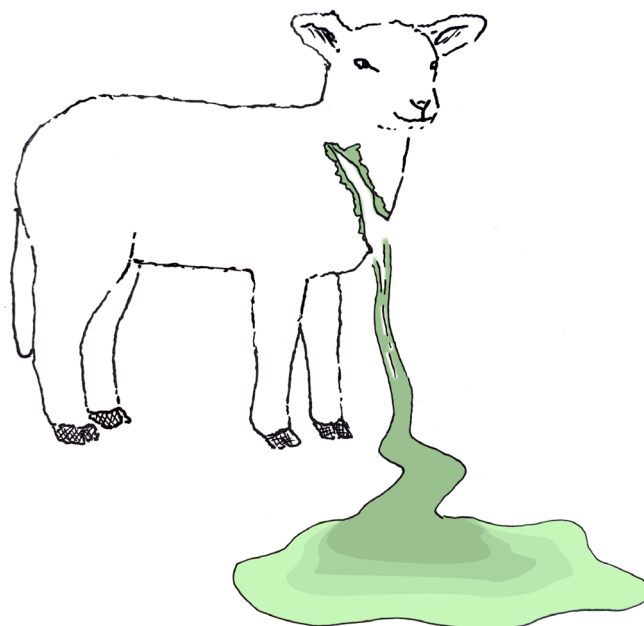
Figure 22: Acoustic ceiling panels compensate for the changed functionality of the room

In general, more of these disadvantages will be present when renovating a building that has another function than its origin. All kinds of design aspects could become a problem, like an unhealthy environment due to lack of ventilation, daylight, acoustic measurements, sound insulating measurements, insufficient thermal insulation, durability and more of these kind of more specialised topics. Of course, when starting, the Taste community did not know what kind of functions would be incorporated in their architecture. But for comparable future projects, the expertise of an architect in cooperation with the inhabitants can add value to the project and prevent this kind of problems.

Sacrality

In the previous chapter it is shown that a lot of architecture designers think about church architecture in terms of a search for sacrality. These architecture critics might argue that all aspects of sacrality are lost in this kind of architecture, asking what is left of a holy place when it is not fully separated from regular places. A response to that could be based on act 4 of the biblical stories, which continually shows aspects of the holy coming into the physical embodied world, a God being born in human form in a stable, being a leader by serving other people and being depicted as crowned to king on a torture device. The holy seems to be reflected in the unexpected places, where you can easily overlook it and dismiss it as normal. A translation of this kind of holiness to the language of architecture might look drastically different than impressive conference halls. Maybe holy aspects might be best reflected through the use of everyday life typologies, like houses and gardens: easily overlooked but they can be surprisingly vibrant of life at its fullest. Although architecture historian Bekaert did not want or could foresee this kind of architecture, he did already hint at it by pleading to go back to the human scale and by reciting the book of acts, where the early Christians met in their houses.

To further illustrate this we can use some imagery used in the Bible. In the last book of the Bible, revelations, a depiction of Jesus is made through a lot of visual imagery using known cultural references of that time and context. In one scene, an announcement is made with a surprising twist: *"Weep no more; behold, the Lion of the tribe of Judah, the Root of David. (...) And I saw a Lamb standing, as though it had been slain"* (Revelation 5:5-6 ESV).

'behold, the Lion of the tribe of Judah'

When talking about architecture and Christian gathering buildings, maybe the same kind of twist can be applied.

behold, the cathedral of God's people

This does not mean that the architecture and history of cathedrals do not have a place within society, churches and church services. They are still a great place for finding beauty and rest, and do have a large history and shared societal memory attached to them. However, when thinking about being church and architecture, one should not exclusively think about these large conference buildings.

Conclusions case study Taste

Within a society that tends to separate religion and everyday life, housing and being church might be a fitting way of being church. Not as a rebellious act against this tendency, but to experience the interconnectedness of life and being church. Also, with the church becoming more and more regional, especially within the Randstad, this typology enables the church to reconnect with their local neighbourhood.

Outside space is also important, and could play a big role in connecting church to their neighbours through adding several functions like an open community garden or a playground. Beauty and making space can also be a form of worship.

One disadvantage of such a typology is getting used to sharing space, in a culture where own private space is important. That is an aspect that should not be underestimated. Also, the users should take into account that legal requirements for an housing building are different and less strict than for public functions like a café. These requirements effect health and comfort. When starting the process of designing, an architect could prevent these kinds of problems and can add value, for example by designing space that is suitable for both small gatherings and large scale gatherings.

With the renovation, the Taste community makes a powerful symbolic statement by transforming what used to be 'the most ugly building' in the neighbourhood into a beautiful space.

3.3 Celebration church Delft

Having a commonly seen typology also used as a meeting place for a church community is not uncommon. There are multiple examples of this, for example Celebration church in Delft. At the time of writing, this church recently started to host Covid-proof meetings to meet each other and read the bible together. The space they use for the meetings on Sunday is used as a lunch room during the week (figure 23).

Figure 23: Bakery with lunchroom is used as a gathering place for Sunday services

Sunday service

While talking about their intentions for organising the meetings the initiators explained that they wanted to contribute to the city of Delft, connect with the neighbourhood and show something of the love of God in this way. The people that started this church community highly value shared meals as part of their church meeting. These meals are partly ritual, based on biblical Sabbath meals Jews use in their tradition (figure 24). Discussing the set-up of the church services, they referred back to the first Christians, who also met in their houses and sometimes also their place of business as a meeting place for Christians.

Figure 24: the lunchroom (due to covid currently not in use) is both used as church gathering place (left) and lunchroom (right)

Having experienced the gathering, the aspect of sharing a meal and sharing communion at the same place is a special experience, all be it slightly strange because nobody who joined was accustomed to it. The previously mentioned division of the religious and normal dissolves at the table, making conversations and discussing meanings more personal and more real compared to a dedicated space for 'religious' activities. Sociable as well as meaningful conversations and acts compliment each other well, also in these kinds of gatherings.

Figure 25: The interior set-up combines everyday life elements with religious traditions at the same table, allowing for a these aspects to be more intertwined

Having a lunchroom as a gathering place negates the disadvantages that the architecture of Taste had, since the lunchroom is already adapted to being a public meeting place, for example with good acoustics, enough space for people to gather and even a separate place for small children. Although when looking at the gradation of public and private, the Taste building and garden is better suited for hosting people who visit without any other intention than just relaxing and enjoying nature.

Figure 26: Lunchroom also provides a space for children, both useful throughout the week and potentially for Sunday gatherings (Source photo: Google maps)

3.4 Het Kleiklooster

‘Het Kleiklooster’, translated as claycloister, is one of the approximately thirty Christian housing communities in Amsterdam. This housing community is located in the Bijlmer, a high density area built in the sixties. In 2015, several of these houses in the so called ‘klus’ flat were put on the market, meaning that the houses could be bought for an advantageous price, with the condition that you transformed the space into a more liveable housing environment. The initiators bought several houses adjacent to each other to start a housing community. Here they live together with five young families (figure 26). Het Kleiklooster is one of the few community housing projects that involved an architect: Ard Hoksbergen of studio Ard Hoksbergen designed several elements of the project, including the setup of spaces and some interior elements. The project shows several architectural elements of house and church architecture merged together.

Figure 26: Residents of het Kleiklooster eating together (photo by Ineke Evink)

The project contains several functions, including five family apartments, one flexible apartment and a central apartment. The central apartment is open for the neighbourhood and includes a living room for the neighbourhood with a kitchen, guest rooms, a garden room and most notably a chapel. The flexible room is used for people who need temporary shelter, which seems badly needed since the rooms are rarely empty (Souverein, 2018). In terms of typology, the project does not stand out from other apartments apart from some small details like a cross (figure 27). Almost no architectural elements point to this building also being used as a chapel, unlike the tower from the Petrus en Pauluskerk previously mentioned.

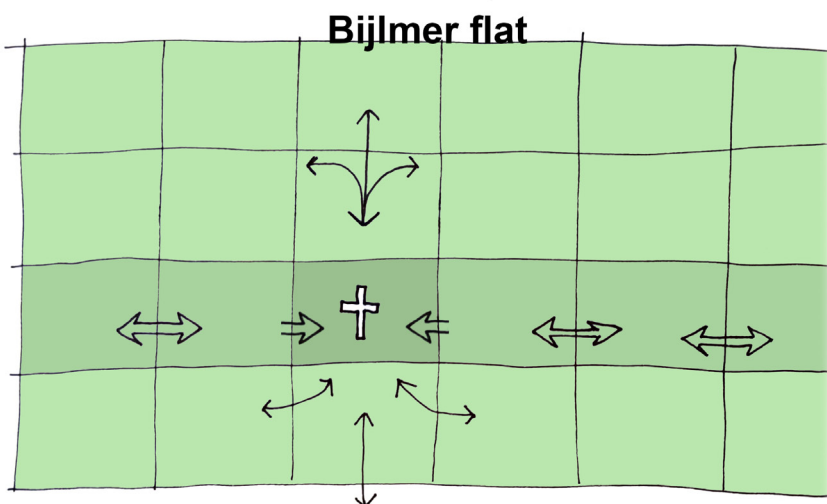

Figure 27: Het Kleiklooster, although being interconnected, is hardly differentiable from its context seen from the outside

In setup, the chapel is an integrated part of the building. Every evening at eight o'clock any person can come there to pray. The room itself is simple, quite dark and without distraction. The rear wall can be closed off with sliding panels, with a cross-shaped opening in the panels. The only input in this room from the outside world and vice-versa is through this cross. Symbolically one could say this cross becomes the only way of connection to and out this chapel. The whole room, including simple interior elements, is defined by simplicity and a lack of incentives (figure 28).

Figure 28: Chapel in Bijlmer flats focussed on simplicity (left photo by Jorris van Gennip)

In terms of internal organisation there are a lot of differences with a more traditional cloister, but also some similarities. The project is partly financed through brewing beer and selling this in their own brewery and café nearby, initiated by some of the residents. This business not only helps with financing, but also allows for a mutual activity for the residents to focus on, and it helps settling more into neighbourhood by making a more public connection instead of the semi-private feeling housing environment. Surprisingly, in the interior design of the café the traditional religious symbols are more visibly present in this space than in the housing complex, for example the glass stained window near the brewery (figure 29).

Figure 29: a brewery as a more public meeting location

3.5 Short case studies

Many examples remain of 21st century church community expressions which differ from a more traditional form of being church, expressed in the architecture. In the previous case studies already a lot of architectural design topics are discussed, enough to get the broad range of themes that are involved in the architectural design of churches. Nevertheless some interesting projects are still worth mentioning.

Tiny Church

Tiny church is a small chapel located in Almere as a part of the Schonepoort-churchcommunity. The small building is a continuation of the concept 'church on wheels', inspired by the tiny house concept. The chapel allows the church community to connect with the neighbourhood and can be used for several purposes, including social meetings and prayer meetings (figure 30).

Figure 30: tiny church allows to be present in the local neighborhood

In design, the building is mostly self-sufficient as far as practically feasible. The most notable characteristic of the design is that it can be rotated to optimize sun exposure in order to gain heat and electricity.

Figure 31: The churchbuilding is an example of innovative sustainable design (Tiny Church in Poortnieuws, 2019)

Spangenhuis

In the neighbourhood Spangen in Rotterdam the 'Spangenhuis' is located. The unique aspects of this project is that it mostly involves students, and the location that is used is not permanent. The temporality of the project might be a disadvantage in building up permanent growth in the neighbourhood, but the main takeaway of the project might be the discovery of experiencing what connecting with the neighbourhood might look like, for both the students of the Spangenhuis and the neighbourhood residents themselves.

Het Baken

Het Baken is a church located in Woerden, designed by Van Kooten architectuur in 2011. Several church community ambitions are seen in the architectural design, for example transparency by adding large windows into the church hall. The expended tower allows for indirect sunlight to come in, expressing '*the felt but unseen presence of God*' (Van Kooten architectuur, 2011). The lower floor and upper floor can be separately accessible, allowing the church hall to be rented for other purposes throughout the week like conferences and out-of-school care, while other church gatherings for youth groups and church leaders can still continue on the upper floor (figure 32).

Figure 32: Het Baken allows for multifunctionality and ongoing church activities (photo by WAT Fotografie)

Go Church

Go church in Flakkee is an example of a church community that wants to connect with status holders who are lacking a fitting church community to join. Where the other examples mainly focus on connecting with the direct vicinity, this church focusses on bringing together this specific group of a regional area, because the status holders are not centralised around one location. Although there seems to be a lack of attention for the church building itself (the church being hosted in a farm stable, figure 33), yet this church does show the theme of inclusivity.

Figure 33: Using a stable as church building (Source: Zie je zondag, EO, NPO)

Simplicity is a key in this 'design', with the environment being as neutral as possible by not establishing or emphasizing an already existing culture and with this, creating room for all kinds of cultures. By leaving the environment unpolished, it does give the first impression of not having everything figured out. This actually can be a design strategy, because it leaves space for messiness and imperfection, representing a church that does not have life figured out fully.

Of course, imperfection is not an architectural goal to accomplish, neither is hosting all church services in stables due to all kinds reasons, but this attribute of imperfection does have its advantages in making a connection with people not familiar to the church community.

The theme of adapting architecture to foreign cultures is another interesting theme that could be taken into consideration when talking about church building design, which would mainly require understanding the cultural perspective of the status holders.

Central Church

Despite this church not being located in the Netherlands, it is still worth to take a look at. Located in Edinburgh, the Central church community is a small minority in the city. Despite that, or maybe because of that, the church shows a wide variety of communities, each focussing on their own passion and where they want to make a difference. These include communities that connect, support or share life with international students, elderly, physically disabled adults, mentally disabled people, sex workers, pupils with learning disabilities and children with behaviour issues.

Some creative ways of connecting with some of these groups are for example Happy Hens (now bankrupt), a chicken farm, which taught agricultural skills to children to help get them back into school. Most of these initiatives, including Happy Hens, were not initiated by the church leaders. The people who went to the church came up with these ideas and a lot of ideas for these kinds of projects were born out of the prayer (Martin, 2013). With their communities, this church community shows the importance of making room for inspiration by prayer, and equipping church people themselves to connect with society. In this kind of projects, they show what it looks like when heaven is overlapping with earth.

4. Conclusion

'How can architecture be a part of reconnecting church communities to society in the Netherlands?'

In this research, several architectural topics are discussed. All of these topics are in conversation with theology. Architecture is highly interconnected with being church, not as an end goal but as a means of embodying values and ambitions.

In the first chapter the origin story of christianity is explored, showing the human purpose and God's plan according to the Hebrew scriptures.

If one thing can be concluded for church architecture from the first chapter, it is that church architecture is not a goal in itself. The concept of humans made in the image of God shows the multifaceted purpose of humans to reflect God's character. Anything other than a human that tries to reflect the image of God, is limiting and devaluing the fullness of God or devaluing human value. So in church communities, it is not about reflecting God through the buildings, but about enabling human flourishing, led by the empowering movement of the Spirit of God. Architecture is absolutely part of this, but it is never the end goal and not the only facet of human flourishing, but interconnected with several other topics.

The second chapter explores a brief history of church architecture, in view of typologies. Most architects of the past centuries regard architecture and theology as inseparable, but only mostly think about material aspects that impact ambiance and the set-up of a Sunday service. Only recently in the 21st century, architects and theologians alike began to think about reconnecting church to society and serving society in different aspects.

The third chapter shows how 21st century church communities envision architecture and how they try to connect with each other and with (certain parts of) society through the built environment. Several conclusions can be drawn of architectural aspects that are important for reconnecting church to society:

- Inviting outside public space, that allows for non-forced connection in freedom, for example through a vegetable garden, playground or a public café
- Ability to host activities that allow for relaxed human interaction
- Interior setup allowing for future-proof flexibility and accessible interaction, usable for small and large scale gatherings
- Connecting religion to 'normal life' by connecting several common functions with being church
- Creating beauty as a part of worship to God and expressing or enabling human flourishing
- Informality can help users to feel at home more quickly
- Creating room for silence, meditation and reflection
- Being radical and innovative in building highly sustainable as a part of enabling creation to flourish.

All the exposed architectural examples given in chapter 3 are born out of individual motivation and initiative. Making a connection is the goal and the motivation to engage with people is key. Without it, adding these architectural aspects is useless, it has to be appropriated by the users. Depending on the local context, church communities who want to connect more with society, should leave space for and even promote these kind of initiatives by supporting this and by connecting church people themselves who share common passions and visions.

5. Reflection

In my own experience, churches are in general really open in trying to contribute to society, but they often do not know how it can be achieved. I hope that this thesis can inspire church communities in practice to begin to explore the possibilities of reconnecting to society, but maybe it can also start a practical conversation about several topics like sacrality and the division between religion and normal life.

If one conclusion of this thesis can be drawn, it is that the built environment is highly interconnected with these kinds of topics. It is a necessity to think about architecture in an integral way with being church and with theology.

Of course, there is a limitless amount of research that still can be done, both theoretical and practical. For example, theoretical research on the topic of connection would be interesting. What brings people together, and how can the built environment be a part of this? In view of the practical knowledge, way more case studies can be done and evaluated.

However for this thesis, time was short. The goal of this thesis was not to give extensive answers, but to show the interconnectedness of architecture and intentions, and to show several possibilities. Hopefully it can start a practical conversation and exploration of being church in our current society and what the built environment can contribute to the ambitions of the church as community.

Bibliography

Barker, M. (2008). *The Gate of Heaven: The History and Symbolism of the Temple in Jerusalem*, p 58-61. Sheffield Phoenix Press Ltd.

Bekaert, G. (1967). *In een of ander huis*. Antwerpen, Lannoo/Tielt.

Maybe the most relevant book for this research in terms of academic literature: Bekaert explores what church buildings can mean for church communities and society. He states that churches which dominate urban design are of the past, and that churches should think about new, more simple types of buildings.

Bibles, E. (2008). *ESV Study Bible* (Illustrated ed.). Crossway.

Casanova, J. (2017). *Are We Still Secular?: Explorations on the Secular and the Post-Secular*. Post-Secular Society, 27–46. <https://doi.org/10.4324/9781315127095-2>

Cassuto, U., & Abrahams, I. (2010). *A Commentary on the Book of Genesis: from Noah to Abraham*. Magnes Press / Varda Books.

Duijst, G. (2012). *Kerkruimten beleven, Protestantse kerkruimten in Nederland uit de wederopbouwperiode*. <http://gerdienvandergraaff.nl/wp-content/uploads/kerkrumtenbeleven.pdf>

Dekker, W. (2021). *Reformatorischen voelen zich vreemden in hun eigen land*. <https://www.socialevraagstukken.nl/reformatorischen-voelen-zich-vreemden-in-hun-eigen-land/?fbclid=IwAR1aJkhTpemGVY7EfgB1sR7D-NlqRqWR2s0QIGtYJ50i1LOKPMYcTt9chmBE>

EO, NPO (2020). *Zie je zondag*. https://www.npostart.nl/zie-je-zondag/20-09-2020/VPWON_1314424

Fletcher-Louis, C. H. T. (2004). *God's image, his cosmic temple and the high priest: towards an historical and theological account of the incarnation*, p83-84.

Hofman, F. (2021). *Kerkorganisaties roepen op kerk beschikbaar te stellen voor onderwijs*. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/02/19/kerkorganisaties-roepen-op-kerk-beschikbaar-te-stellen-voor-onderwijs-a4032545>

Levenson, J. D. (1994). *Creation and the Persistence of Evil* (Reprint ed.). Princeton University Press.

Limpt, C. van (2002). *Kerk bouwen voor iedere vrome wens*. <https://www.trouw.nl/nieuws/kerk-bouwen-voor-iedere-vrome-wens~b03292af/>

Lingen, A. van der en J.H. Uytenbogaardt (2009). *'Een protestantse visie op het kerkgebouw'*. [https://www.protestantsekerk.nl/download391/Een%20protestantse%20visie%20op%20het%20kerkgebouw%20\(AZ%200.18\).pdf](https://www.protestantsekerk.nl/download391/Een%20protestantse%20visie%20op%20het%20kerkgebouw%20(AZ%200.18).pdf)

Martin, K. (2013). *Stand* (UK ed.). Muddy Pearl.

Metz, T. (2018). *Kleiklooster brengt het geloof in de praktijk*. <https://www.stadsleven.nu/2018/09/22/kleiklooster/>

Middleton, R. J. (2005). *Liberating Image, The: The Imago Dei in Genesis 1* (Illustrated ed.). Brazos Press.

Murre, J. (2016). *Lexicon Bijbels Grieks*. Skandalon.

Novus (2019). *Theologische esthetiek: over architectuur en symboliek, leegte en licht*. https://www.vbmk.nl/wp-content/uploads/2020/01/Novus2_2019.pdf

Paul, H. (2017). *Secularisatie. Een kleine geschiedenis van een groot verhaal*. The Amsterdam university press.

In this book Herman Paul elaborates on the origin, background and current uses of the word 'secularisation'. He does so with a lot of condensed academic background research and explains it by using narratives from different people in different contexts, including an urban planner.

This book is mainly useful for the introduction part, it enables this architectural research to be placed in the frame of cultural history. It is a reminder to be careful in using secularisation as a narrative to explain certain social trends, and to be careful in the use of the narrative of 'religion versus science'.

Peterson, E. H. (2016). *The Message Deluxe Gift Bible (The Bible in Contemporary Language) (1st ed.)*. Nav Press.

Roest, G. (2021) *CONTEXTUALISATIE Theorie & Praktijk*. <https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/gods-liefde-zichtbaar-maken-in-je-omgeving-hoe-doe-je-dat-als-kerk/>

Sijmons, K. L. (1945). *Protestansche kerkbouw*. 'S-Gravenhage.

In his small book Sijmons mainly arguments for the importance for church communities to think about their architecture. He explains some architectural church history and shows how architecture is connected to the underlying values and culture. His book is written in a time where a lot of churches were damaged by the second world war, so the demand for new church buildings was considerably big.

Although his conclusion mainly contains an (outdated) argumentation to return to protestant architecture, it is still relevant for current day church architecture research, because of the same kind of questions that arise: 'Why is church architecture important for a church community?' and 'How can a church be part of 'Dutch culture' (building the land)?'.

Souverein, R. (2018). *Kleiklooster brengt het geloof in de praktijk - God is terug in de stad*- Blog Tracy Metz. Stadsleven- live talkshow en webmagazine over leven in steden. <https://www.stadsleven.nu/2018/09/22/kleiklooster/>

Teerds, H. (2015). *Het kerkgebouw als uitdaging*. Wapenveld, 12–19. <https://wapenveldonline.nl/artikel/1235/het-kerkgebouw-als-uitdaging/>

In this article Teerds explores different arguments of Christian thinkers for other types of church buildings. Teerds seems to agree with the search for urban/cultural relevance, but refuses to accept that a building does not have an important place in Christian faith. He explains the possibilities and importance of a church building and its connectedness to expressing faith, and also adds some tangible examples of architectural elements.

Tiny Church in Poortnieuws (2019, October 3). *Tiny church*. <http://tinychurch.site/2019/10/03/tiny-church-in-poortnieuws/>

Venturi, R., Izenour, S., & Brown, D. S. (1977). *Learning from Las Vegas: The Forgotten Symbolism of Architectural Form (revised edition)*. The MIT Press.

In this book, Venturi, Izenour and Brown analyse and evaluate the architecture in the city of Las Vegas. Although the content of the book will not be of use in church architecture research, the method of research and evaluation is useful for finding the symbolism of new church buildings.

Van Kooten architectuur (2011). *het baken – nieuwbouw hervormde gemeente*. <https://vankootenarchitectuur.nl/het-baken-nieuwbouw-kerkelijk-centrum/>

Wright, N. T. (2013b). *Scripture and the Authority of God: How to Read the Bible Today* (Revised, Expanded, Reprint ed.). HarperOne.

Appendix A: Interview Ewout van Oosten (Taste)

Eerst wat algemene vragen en vervolgens ook over dit gebouw. Om te beginnen met jou: kun je misschien wat vertellen over jezelf en je relatie met Taste?

Ja ja nou ik ben ewout, 46, ik woon hier met elly en drie jongens, opgegroeid in de Lier maar mijn familie komt bijna allemaal uit Delft. Ik heb gestudeerd, ben docent geweest in Delft op een middelbare school en opgeven moment ben ik van lesgeven overgegaan in een missionair werk, ben een jongerencentrum hier gestart in de wijk, the mall, en Athletes in Action gestart in deze wijk. Daarna ben ik naar een andere plek in delft gegaan en discipelschap training gestart voor jongeren in Delft, die draait ook nog steeds. Op een gegeven moment hadden mijn vrouw en ik een beetje de droom of gedachte: hoe kan je nou als als christen je naaste liefhebben hoe zorg je dat je God zichtbaar maakt in je eigen leven en dat van anderen.

Individualisme in de kerk

De meeste gesprekken daar hadden eigenlijk een hele individuele benadering, dus dat als we de bijbel lezen dat hun lezen als zo dat is helemaal aan 'ik' geschreven terwijl de schrijvers het bijna altijd aan een groep geschreven, of het oude testament met de profeten zijn aan een volk geschreven. De brieven van paulus zijn nooit aan een individu geschreven en altijd aan een hele gemeente. Als Jezus bepaalde dingen besprak dan adresseerde die deze zelden een enkeling. heel af en toe tegen petrus zie je dat gebeuren en een enkele keer tegen johannes maar meestal was dit op de hele groep discipelen gericht en soms ook nog wel een nog grotere groep daar omheen terwijl als we over de grote opdrachten lezen nemen we nu aan dat is voor mij alleen. Dan moet ook ik die alleen gaan vervullen. Dat kan, jij bent een onderdeel van het geheel maar het is gezegd tegen een groep mensen die een tijdje met elkaar optrokken en wisten van elkaars kwaliteiten en hoe je elkaar aanvult, waarschijnlijk zijn die dat samen gaan doen en niet alleen perse. Elke keer als Paulus die brieven schrijft hoort de gemeente dat ze het samen moeten oplossen. Het is een samen ding, en heel langzaam voelde ik meer van 'dan hoeft ik ook niet alles te kunnen, kan ik gaan staan in hoe God mij gemaakt heeft en iemand anders ook. Dat is ook wat je ook wel in die brieven terugleest in van de kerk als een lichaam met mensen met verschillende kwaliteiten, dat vult elkaar aan. Dus het was zoeken naar een hele andere manier van kerk benadering. In sommige landen is dat wat vanzelfsprekender omdat de kerk gewoon nog een hele centrale sociale rol heeft in de in de in de samenleving dat is bij ons stuk afgekald dus ik denk door de secularisatie maar ook door onze individuele gewoonten hier.

Regionale kerk

Er zijn ook minder kerken dus gelovigen moeten ook grotere afstanden afleggen om bij het gebouw uit te komen waar ze bijhoren. Dat is nog een andere dynamiek. We zijn inmiddels ook zo ver dat we zeggen van 'ja maar ik kies wel mijn eigen kerk, nou eigenlijk die kerk in amsterdam is toffer dan mijn lokale gemeente in den haag, ga ik toch gewoon amsterdam naar de kerk.' Daar kun je van alles van vinden maar resultaat is dat de kerk op lokaal niveau bijna geen missionaire impact heeft. Waar vroeger de kerk een centraal gebouw in de wijk gaf, of nog verder teruggaand, kloosters zijn er die de scholen hebben gestart ,de ziekenzorg hebben gestart, noem maar op en dat zien we nu veel minder, met name in de protestantse kerk. De katholieke kerk heeft wel parochies en parochies proberen er wel te zijn voor de wijk, het is op de hele buurt gericht. Het mooie is dat in de katholieke kerk de priester van de parochie ziet zichzelf als herder voor dat gebied, alle mensen hier, ongeacht of ze in de kerk zitten of niet, ik ben daar hedder van dus hebben soort eigenaarschap voor een gebied. In de protestantse kerk is dat niet, de dominee ziet zichzelf als herder van de gemeente. Een hele andere benadering, met als gevolg dat de gebouwen in zichzelf alleen maar een samenkomst functie hebben voor de mensen die geïnteresseerd zijn in wat daar op zondag wordt verteld. Dat is wel dat wel beperkt.

Elly en ik hadden zoiets van dat is iets wat je samen moet doen en hoe kan dat nou lokaal niveau er uitzien. Toen dachten we, nou dan is het volgens mij goed als je in ieder geval bij elkaar in de buurt woont en jezelf commit aan dat postcodegebied. Nou dat is eigenlijk hoe we op het idee zijn gekomen van daarna we kijken of er een plek kunnen vinden waar we samen kunnen zijn met meer mensen en zo zijn we op dit gebouw uitgekomen.

De eerste intentie was dus echt samenwonen en dan zien we wel verder?

Ja! ik ben hier inmiddels wel ietsjes op teruggekomen, niet dat het verkeerd is, zeker niet verkeerd, het is super tof, ik denk alleen dat het geen scalable mode is dat samenwonen, het heeft absoluut voordelen, maar ik denk niet dat je dat concept zomaar makkelijk kan vermenigvuldigen. Je moet het ideale pand ervoor hebben en dat is ook niet zo makkelijk te vinden in Nederland. Ten tweede moet je mensen hebben die dat wel zien zitten. Dat kan wel maar dat is met waar wij vandaan komen in onze maatschappij een flinke stap, alhoewel de meeste studenten hebben het allemaal een paar jaar van hun leven gedaan, die zijn ook echt heel erg verschillend.

Bij ons is het wel een beetje anders gegaan want ik woonde in de flat hiernaast. Wij zagen dit al liggen met het feit dat de meeste zondagen we naar de kerk hiernaast gingen dus bij ons is het in die zin begonnen met een pand, die stond gewoon leeg en daar werd niks mee gedaan, al jaren niet. Dus wij hebben de eigenaar benaderd en gezegd van joh daar gebeurt niks mee, volgens mij verlies je er alleen maar geld op, wat nou als wat jij verlies draait dat dat onze huur per jaar wordt, dan ben jij blij zijn wij blij en kunnen wij een project uitproberen voor een paar jaar. Hij vond het interessant, en zo zijn we op dit punt gekomen

Kun je wat meer vertellen over wat er hier gebeurt, hoe zag het er eerst uit en hoe is dat in de loop van de jaren gegaan, wat voor functies zijn er?

Juist ja ja goed, zeker een goede vraag. Wij zijn begonnen met een klein groepje mensen te wonen en we hebben er bewust voor gekozen in het begin van die groep nog niet te groot te laten zijn want dan is groepsvorming wat lastiger. We hebben drie principes: We willen gewoon een goede relatie met elkaar ontwikkelen, dus levens delen met elkaar, we delen ons leven met God en dan delen we ons leven met de mensen om ons heen. Dus intentioneel die drie dingen en dan verbindt dat met elkaar als een soort boven binnen buiten driehoek. Ja en dat was eigenlijk een van de gedachten van als wij met elkaar en met God leven en de andere mensen krijgen we ook contact mee dan worden wij maar ook God een onderdeel van hun leven en dan gaan we er vanuit dat dat iets doet. Dus dan moet je een format hebben van hoe dat met elkaar goed gaat en we eigenlijk het hele eerste jaar gewoon dingen uitgeprobeerd en heb ik nog helemaal niet zo heel erg veel naar buiten gedaan. Het was meer ontdekken van hey wat betekent het nou om op een beetje gezonde manier je levens met elkaar te delen, waarliggen onze grenzen, wat werkt, wat werkt niet. Zo hebben we een jaar lang elke maand een keer met elkaar gezeten om te zeggen van nou, dit was tof, dat en dat kan eigenlijk beter of dat is iets wat ik gewoon echt niet okay vind, dat komt te dichtbij of daar ben ik niet klaar voor of dat wil ik gewoon helemaal niet. Ik kan me niet precies herinneren hoe het allemaal gegaan is, we zijn dus gewoon vrij rustig naar elkaar toe bewogen zonder meteen alles te delen omdat je het dan misschien wil niet wil en het weer terug gaan is dan lastig. We zijn gewoon langzaam gaan zoeken van hey waar liggen de grenzen, wat voelt prettig. We waren niet aan het duwen.

Het eerste jaar hebben we niks voor de buurt gedaan, toen het tweede jaar zijn we pas activiteiten gaan uitproberen. Wat we wel meteen hebben gedaan is dat we een buurttuin hebben aangelegd, dat is in zekere zin een stuk architectuur. We gaan vanuit wat we van God ontvangen dat willen we ook delen met anderen. En in een buurt zoals hier waar bijna niemand echt een tuin heeft met alle hoogbouw dat er staat, is deze plek een plek waar mensen gewoon een mooie groene oase hebben waar de kinderen kunnen spelen en waar je een beetje kan genieten van de natuur met mooie dingen. Dus dan hebben we daar kippen, onze eigen bijen, moestuinbakken. Ja en een mooie boomhut dus dat zijn wel allemaal bewuste elementen die we hebben aangelegd.

Community vorming & functies

Na twee jaar kwamen we achter van hey wat we echt heel leuk vinden is gastvrijheid, een feestje vieren (pasen bijvoorbeeld) en daar hebben we blijkbaar heel veel lol in en daar sluiten de mensen ook heel graag bij aan, dus dat is gewoon een fantastische manier om contact te maken met mensen. Dus wel de gastvrijheid, een feestje en maaltijden houden we van. Er zit hier ook iets van we houden wel van een van goed koken met elkaar en opnieuw heel makkelijk om mensen uit te nodigen. Mensen vinden het leuk om nu te doen dus als je gaat staan koken voor iemand gaat al snel iemand helpen. Of die zegt: wat leuk,

zal ik de volgende keer koken? Nou dat zagen we een beetje gebeuren en vanuit dat die gedachten zijn we het café gestart. Dat was pas na twee jaar. Niemand van ons doet iets voltijd. We willen gewoon naast ons normale werk een normale leven kunnen doen. Tegelijk is het wel leuk om echt iets samen te doen dus wat nou als er twee dagdelen per week je gastvrije kunt zijn. Maar dat moet je wel een plek hebben waar mensen kunnen aanlopen en elkaar kunnen ontmoeten en omdat we maaltijden ook belangrijk vonden zijn we ook steeds meer gaan inzetten op onze gemeenschappelijke keuken. Dus dat de buurt daar kan koken, elkaar kan ontmoeten. Daarnaast zit philadelphia hier in het pand, er wordt ook gebruik gemaakt van een ambulante zorg het dus die werkt vanuit hier, dat zorgt ook dat er meer mensen op die manier contact met elkaar maken en een relatie met elkaar hebben.

We hebben ook nog een kapelletje, we hebben een gebedskamer maar daar wordt niet zo veel gebruik van gemaakt. Misschien promoten we ook niet zo goed maar het is wel door een van onze buurtbewoners een beetje geïnitieerd dus dat was wel leuk maar het is gewoon niet heel toegankelijk natuurlijk zo in het pand. We moeten misschien iets buiten in de tuin maken.

We hebben ook een flex kamer, die kan echt voor verschillende dingen gebruikt worden die is vrij rustig. De vloer is hufterproof, dat hebben we expres gedaan, maar je kan er ook vergaderen, met beamer en scherm, dus het idee was dat dat gebruikt kan worden voor verschillende dingen. Dus het wordt wel eens aan belangengroepen in de buurt gehuurd of stichting present maakt er wel eens gebruik van om daar te vergaderen en bij elkaar te komen. En eigenlijk wat we van al onze ruimte zeggen van nou die zijn te gebruiken door de buurt als ook echt helpt voor de buurt.

En voor de rest zit er ook nog een woonfunctie. We hebben drie gezinnen, die hebben gewoon helemaal een eigen appartement met alle eigen voorzieningen en een eigen voordeur en dan hebben we als het ware een soort studentenhuus setup of gemeenschappelijk wonen voor de mensen die nog single zijn. Die hebben dan een gezamenlijke woonruimte en badkamer en dan kan je kiezen of je één of twee kamers wil kopen. Hier zijn aparte sanitaire voorziening voor de mannen en vrouwen die verder gewoon door elkaar heen wonen.

En de tuin heb je natuurlijk, de tuin is voor de buurt voor het grootste deel, niet helemaal, want een stukje tuin hoort bij de begane grond woning. Dat is wel echt gewoon voor ons. In het begin was er op een geven moment ook iemand die dan tegen het raam van de woonkamer aan ging zitten, dat was wel iets waar ik echt een grens wilde trekken.

Jullie doen nu ook kerkdiensten toch?

Ja klopt dus elke zondagmiddag doen we dat gewoon hier in de woonkamer. Dat is vrij interactief alleen we hebben wel vrij weinig ruimte voor meer dan 30 mensen. Deze woonkamer heeft wel een maximum en als er meer dan 30 mensen zijn dan is de ruimte teveel in tweeën gesplitst en moet je om de hoek heen praten. Als na de corona weer de aanloop toeneemt dan denken we eraan om het op een andere plek in de wijk te gaan doen

Hebben jullie al een specifieke plek in gedachten en wat zijn de eisen daarvoor?

Misschien gewoon dan wel weer in de kerk hiernaast maar dat heeft volgens mij niet onze voorkeur wat ik begrijp, maar daar ben ik zelf niet actief mee bezig. Misschien wordt het halletje bij het bejaardenhuis waar we gebruik van zouden kunnen maken of misschien hier aan de overkant in de voormalige markushof. Maar er is wel een plek nodig waar misschien 40 tot 50 mensen zouden kunnen zitten. Wat heeft die plek dan precies nodig dat is voornamelijk ruimte, dat is wel belangrijk. Wij doen onze kerkdiensten interactief dus het is in principe lekker als je in een beetje wat meer in een cirkel kon zitten dan in een vliegtuig opstelling, dat past niet echt bij hoe we dingen doen en aanpakken. Dus ja en ook bij een goede ruimte moet ook een aparte plek zijn voor kinderen, hoewel we ook wel diensten hadden waarbij de kinderen erbij

waren. Dat was tof maar we merken wel dat het handig is als het af en toe niet hoeft, en dat er dan een alternatieve ruimte is voor de kinderen. De eenjarige bij de tienjarige stoppen is ook niet handig natuurlijk, dus misschien zelfs twee aparte ruimtes.

Kun je van de interactieve kerk wat concrete voorbeelden geven?

Ja nou bijvoorbeeld nou misschien iets wat ietwat anders is wat wij doen is wij er is nooit iemand die voor alleen voor gaat, dat maakt het sowieso interactief, het ene moment vertel je misschien iets maar het andere moment vijf minuten later ben je degene die meeluistert samen met de rest met wat er gebeurt. Omdat het vrij intiem is dus met 30 mensen of zo kan je ook gaan reageren dus er is meer directe feedback. Maar het begint vaak met koffie, daarna wordt een stuk tekst gelezen met bijvoorbeeld de vraag 'welk woord spreekt voor jou uit of wat voor wat voor gevoel geeft je het of wat is de eerste gedachte die je hebt? Na wat gelezen te hebben en een lied te hebben gezongen, ga eens in groepjes van drie met elkaar zitten en deel iets uit je eigen leven rond dit thema.' Dus ja je maakt op heel veel verschillende manieren contact met mensen.

Er is dus wel zingen en bijbel lezen?

Absoluut ja, en er is altijd gebed. Aan het begin steken we altijd een kaars aan, dat is wel ons enige echte ritueel. Wat we ook leuk vinden om te doen in zekere zin is wat wij met de kerk doen lijkt heel erg het op café moment op vrijdag, dus we beginnen altijd met inloop en taart en koffie dus in die zin is het bijna dezelfde ervaring als je op vrijdag binnen komt lopen. Na verloop van tijd zeggen we oké jongens we gaan nu verder met het taste-feest daar. Als we zeggen hoe laat het begint dan geven we aan hoe laat het koffiedrinken begint niet wanneer en niet wanneer het bijbellezen begint, want ja, het samenzijn is een cruciaal onderdeel van het kerk zijn.

Liturgie en Opstelling ervaring

Dit soort samenkomen is wel een andere benadering dan naar één iemand luisteren. Dat heeft dan in vormgeving en hoe je de opstelling doet en misschien zelfs ook in de architectuur krijg je andere behoeftes natuurlijk. Alleen al die die opstelling in een kring dat is natuurlijk al anders bijvoorbeeld de vliegtuig opstelling. Maar die is ook eindig want ik denk als je met 40 of 50 mensen zit wordt de kring ook weer heel anoniem. Ik ben ook in een kerk geweest in amerika waar ze aan tafeltjes zaten als in een café setting, dus dat was veel groter. Daar kwamen er iets van honderdtwintig man maar iedereen zat aan tafeltjes van 3 of 4 of 5 mensen en dan zat je. Dus als er iets groots was op een moment dat een iemand iets vertelde kon iedereen luisteren, maar ook in kleinere groepen kon je aan tafel interactie aangaan met papier, pen en op die tafel en een stuk klei bijvoorbeeld. Dus zowel heel groot als intiem. En dit sluit een beetje erbij aan omdat dit soort locatie ook heel interessant zijn omdat het in manier van kerk zijn verschilt die heel duidelijk. Op de zondag in veel kerken draait het om iemand die iets te vertellen heeft aan een hele grote groep en dat is hier veel interactiever. Er is dus een groot verschil tussen interactief tegen toch iets meer als een monoloog in de gebouwen.

Openheid gebouw

De kerk hiernaast wordt doordeweeks verder bijna niet gebruikt. Het gebouw hier wel, gister was er ook nog iemand in de tuin, die al had gekookt van grote groep mensen dus die zaten lekker in de tuin te eten met elkaar. Er waren wat buurtgenoten die erbij komen zitten en hebben meegegeten, dat gaat gewoon weer spontaan en dat zien we ook een onderdeel van kerk zijn. Ik weet zeker dat de rituelen die we hier doen, de gemeenteleden hiernaast ook doen op hun eigen plek, maar om het gebouw gebeurt dat niet. Soms ja ik moet eerlijk zijn ik denk ook nog wel dat er een verschil zit tussen aantrekkelijkheid, ik denk dat als je een buurtbewoner hier voor de stoep zet en zegt waar wil je heen, daar of daar? Ja dan kiezen ze denk ik hier voor de tuin en het café.

Ja er zit zeker ook iets in uitstraling ja. Ik doe nu ook een vak waar we soort buurtonderzoek doen. Ik doe dat zelf in Tanthof maar een ander groepje dat deed dat hier in Voorhof, en wat ze doen is dat ze verschillende dingen labelen in de buurt en toe ze bij dit gedeelte kwamen zijn ze oké de marcuskerk dat is een religieus gebouw en dit gebouw was als een soort community center gelabeld. Wat denk je daarvan?

Ja klopt als een bus en ik denk dat we daar naar op zoek zijn: een relatie met mensen. Dat neemt niks af aan dat wij religieus zijn in meer of minder mate. Maar het begint met wat ik denk dat gewoon een normale manier is van contact maken met elkaar. De drempel voor de marcuskerk is hoog, waarom zou je daar naar binnen lopen? ja dan wil je iets met de religie enzo en moet dat je startpunt zijn terwijl bij ons is het startpunt van hey laten we relatie als startpunt hebben, wat ik een gezonde vorm van religie vindt. Dus ja ik vind het wel een compliment.

Ik heb nog wat wat meer specifieke vragen meer gericht op het gebouw. Op welke manier ondersteunt het gebouw en de tuin wie jullie willen zijn?

We willen we graag laagdrempelig zijn dus opnieuw we gaan beginnen met een relatie in een keer een gesprek en eigenlijk daarmee ook aansluiten bij wat misschien de buurtbewoner wel of niet wil. Ik denk dat ons gebouw dat wel goed ondersteund want de tuin is heel anoniem. We gaan niet met iemand zitten praten die dat niet wil dus we zijn echt wel voorzichtig. Misschien niet voorzichtig, maar meer als in gevoelig. Maar als iemand nieuwsgierig is dan kunnen zoals op vrijdag een kopje koffie drinken, maar dan stap je op eigen weg naar binnen, noem het een iets hogere drempel. In de tuin hoeft je je eigenlijk amper aan te passen. Natuurlijk hebben we een paar regels, we willen geen alcohol gebruik in de tuin en geen drugs gebruik in de tuin. Als je dat wel graag wil dan moet je niet hier zijn, dat is wel een drempeltje maar daarmee maken dat wel veilig voor de grootste groep. Hier binnenkomen is een iets hogere drempel en dan is er ook nog de mogelijkheid om op zondag met een overdenking mee te doen ja dat is nog hoge drempel. Dat hoeft niet, mag wel en het is eigenlijk dat kan allemaal op uitnodiging, maar ook op initiatief van de buurtbewoner zelf. Op het moment is het niet zichtbaar als je nu in de tuin komt, op een dinsdag weet je niet echt dat hier op vrijdag ook koffie kan drinken, dat is nu logisch want alles is gesloten. Maar normaal zijn we daar iets proactiever in van hey vind je het leuk om vrijdag een kop koffie te komen drinken? Als we hier zijn en je maakt contact met iemand dan tonen we gewoon interesse, 'wat doe je nog meer' of 'komt u koninginndag vieren volgende week' of 'we hebben hier een tuinfeest, vindt u het leuk om mee te doen?' dus dan vragen we dat. Of ze vragen of de bijeenkomst op zondag dan alleen voor christenen is. Maar nee hoor, iedereen is van harte welkom kom een keer kijken en zo kunnen mensen eigenlijk als zichzelf ook een steeds hogere commitment aangaan als ze dat willen. Ja denk dat dat wel redelijk werkt in dit gebouw dus je laat ruimte voor dat ze anoniem kunnen blijven ja het is daarmee sluit je eigenlijk aan op de cultuur die zij kennen. Maar je nodigt ze tegelijkertijd uit om elkaar beter te leren kennen, dus daar zit zeker ook wel een bepaalde mate van uitnodiging van onze kant aan

Maar ja het blijft een beetje uitvinden met elkaar natuurlijk welke mogelijkheid is er. ik denk dat het belangrijk is dat de mogelijkheid er is voor mensen om die stap te kunnen maken en dat is denk bijvoorbeeld in het gebouw hiernaast een stuk ingewikkelder. Je kan er doordeweeks niet in, en als je erin kan is er meteen ook een viering, waarbij er één iemand zit te praten tegen 400 mensen. Dat is dus best wel een lastige en een grote stap die je moet maken, dan heb je dus alleen de meest proactieve kant van de samenleving die dat doet. Dat is altijd minder dan 10% en dan moet van die 10% moet het iemand zijn die die oprecht geïnteresseerd is in wat daar gebeurt op zondag. Van die 10% heeft al weer 90% alleen vooroordelen. Dus je krijgt een heel klein groepje wat daar op eigen volledig eigen initiatief is. Dat is hier veel groter. Het gebeurt dagelijks als het mooi weer dat mensen sowieso op ons terrein komen.

Welke voordelen en nadelen ervaren jullie zelf aan deze vorm van kerk zijn?

Nou het vraagt om een hogere betrokkenheid. Het is is een vorm van kerk zijn waarbij je ook in de kerk zijn helemaal niet zo anoniem kan zijn. Ik ben lid van de kerk hiernaast, daar kan je gaan op zondag gaan zitten als iemand die nieuw is en nu helemaal met corona, doe je helemaal niks met elkaar, er is ook geen koffie drinken meer.

Bij een grote groep heb je een ander dynamiek, er zitten ook absoluut voordelen aan, maar het maakt niet echt uit of je er wel of niet bent. Als je er hier niet bent, valt het op en het maakt het echt uit voor de beleving voor iedereen dus het vraagt in die zin een hogere commitment. Dat voel je ook wel en dat zijn we niet helemaal gewend per se. Ik denk wel dat het een mooie manier van kerk zijn is, het doet er echt toe, de relatie met de mensen die er zijn, jij doet er toe en iedereen levert op een manier een bijdrage aan het samenzijn. Dus dat is goed we zijn er ook relatief klein groepje wat volgens mij een voordeel is, want daardoor is het ook intiem. Maar soms ook lastig, nou hebben wij toevallig mensen die theologie hebben gestudeerd om wat te zeggen, wat niet per se hoeft ik voor de dienst.

Maar qua dienst zit je wel natuurlijk veel aan de gevende kant, dat moet je een beetje leren dat het ontvangen ook in andere dingen zitten dan alleen maar een stevige preken. Theorie uit preken kan je wel ergens anders krijgen tegenwoordig, er staan er 40.000 online waarbij je je eigen keuze kunt maken. Onze diensten zijn wat dat betreft relationeel, meer dan kennisoverdracht dus ik zit meer aan de belevings kant dan aan de aan de zware theologie.

Maar ja dat is best wel dat soms een beetje een zoektocht met elkaar en het feit dat onze kinderen met een heel klein clubje kinderen steeds kerk hebben, dat is wel een nadeel. Ik denk soms wel eens dat het veel leuker zou zijn als de kinderen vrienden waren met nog meer kinderen die hetzelfde geloven. In die zin vind ik het meer een uitdaging voor de kinderen dan voor mezelf want. Ik vraag me wel eens of van worden ze nou wel goed geestelijk gevoed, maar daar ben je ook zelf bij. En reflecterend, is dat nou werkelijk ons hoogste doel om op zondag met elkaar komen dat ik gevoed wordt? Dan wordt het weer eigen individuele benadering. Ik snap, ze moeten gevoed worden. De één leest dagelijks de bijbel en de ander luistert toch een podcast ofzo. Daar heb je niet de zondag voor, het gaat niet om je voeding met kennis. Maar is ook een beetje wat ik gewend ben vanuit de cultuur en eigenlijk de luiheid die een andere kerk vorm voedt waardoor je eigenlijk niet zo heel erg kan participeren. Als we zouden gaan we onderzoeken wat een van de redenen is waarom de kerk ook gewoon minder effectief is zou dit wel eens kunnen zijn dat we anderen minder betrekken en ontmoeten. We ontwijken verschillen, en zoeken mensen op die hetzelfde over zaken denken.

Zonder wrijving geen glans?

Juist ja, precies. Ik heb met verschillende kerk vormen gesproken ook over dit onderwerp van kerk zijn en en ik heb ook verschillende kanten onderzoek naar dit gedaan maar mensen zeggen dat het moment dat je in een kerk komt waar je voor je voeding en je organisatie mensen full tijd gaat betalen moet je heel goed gaan opletten want uiteindelijk word je daar een consument van. Ik zeg niet dat dit altijd gebeurt maar wat je bij verschillende mensen wel regelmatig ziet gebeuren is dat je daarmee eigenlijk de verantwoording die misschien elk gemeentelid met elkaar zou moeten hebben, dat niemand in die kerk nou nadenken wat er inhoudelijk besproken wordt. Misschien bij de ouderlingen in de kerkenraad een klein beetje maar zelfs daar vraag ik me af hoeveel mensen zich daar nou echt druk om maken en er echt mee bezig zijn.

Dan wordt er ook vaak gezegd oké we hebben ook iemand apart voor evangelisatie werk en we huren even iemand in voor andere zaken. Opnieuw ik denk dat dat effectief kan zijn maar er is ook een andere kant aan, dat ik me afvraag van ja wat is er geworden van gedeelde verantwoordelijkheid van mensen. Ik denk dat dit is doorgeschooten, en ja daarmee wordt de gemiddelde kerk gewoon relatief inactief ten opzichte van wat het volgens mij zou moeten zijn of kunnen zijn.

Dus het gaat in taste meer om gedeelde verantwoordelijkheid? Dan heeft het hier als gebouw ook voordeel dat het wonen en kerk zijn veel meer vermengd is?

Ja ergens tot op zekere hoogte. Een ander onderdeel is een dan een stukje spannender over architectuur, je kunt je afvragen in hoeverre de kerk het gebouw is. De kerk, dat zijn de mensen die daar waarde aan geven. Architectuur heeft daar de kans om een hele faciliterende rol hebben, ja dus volgens mij is dat ook waar je naar op zoek bent maar dat vind ik wel interessant. Hier doen we alles lokaal dus het kerk zijn stopt niet op zondag. Kerk zijn is ook vrijdag een maaltijd met dat iemand kan aansluiten. Het kerk zijn doordeweeks, het gebeurt ook nu, je ziet ja met mensen uit de buurt die kom je ook op andere momenten tegen dus dat het contact in de relaties gebeuren, in de supermarkten met de bakker of met de hond uitlaten of met als je de tuin aan het bijhouden. Dus het levert veel meer contactmomenten op om dieper te gaan in relaties met de mensen om elkaar heen. Dat is iets wat we met elkaar moeten gaan doen, anders hou je dit niet bij in je eentje. Anders moet iemand mij gaan betalen voor levensonderhoud, maar nu hoeft het niet, we kunnen dat gewoon met elkaar, we dragen qua tijd allemaal wat wat bij zodat iedereen ook kan blijven werken voor eigen onderhoud.

Het lijkt me interessant hier ook verder over na te denken, hoe kan het gebouw nou dit faciliteren, bijvoorbeeld motiveren om verantwoordelijkheid te verdelen en misschien oproepen tot participatie. Ik ben nu ook met verschillende dingen bezig in dat onderzoek, je komt van alles tegen in gedachten over kerkgang, bijvoorbeeld dat het rooms-katholieken geloven in het kerkgebouw als een soort blijvende heilige plek, ze geloven ook wel dat God overal kan zijn in bijvoorbeeld huiselijke ontmoetingen, maar leggen toch meer focus op de kerk als middel om mensen te laten nadenken over heiligheid en God. Bij protestanten is het gewoon een ruimte om bij elkaar te komen over het algemeen.

Dat vind ik echt jammer, de protestantse kerk geeft vaak een hele magere invulling aan het gebouw, dit is echt een verlies. Schoonheid speelt geen rol. Ook al is dit gebouw hiernaast bijvoorbeeld een monument maar het blijft wel echt het lelijkste monument wat ik ooit gezien heb. Het zal wel dat er een hele mooie betekenis achter zit, maar daar komt niemand achter. Het nodigt totaal niet uit. Door betekenis te zoeken maakt het alleen maar afstandelijk. Dat doen ze in de katholieke kerk echt wel beter, ook wel het feit dat dat altijd open moet zijn en een plek van rust is, dat weet iedereen. Dus of je houdt van geloof of niet, de meeste mensen vinden katholieke gebouwen wel mooi. Dat zie je echt niet met de markuskerk hier in de buurt. Ik denk dat weinig mensen in de buurt die niet naar die kerk gaan zeggen dat het echt zonde zou zijn als die als dat zou verdwijnen met al die mooie symboliek.

Sommige evangelische kerken, er zijn trouwens ook protestantse kerken die het doen, die weer echt een buurtfunctie hebben opgepakt, bijvoorbeeld de poort in almere. Die in almere die hebben daar van alles en nog wat aangeplakt, een buurtcafé, je kan daar kleding wisselen, een voedselbank komen we tegen vaak in een kerkgebouw. Dat is gewoon een mooie manier waarop de kerk dat doet en hier ook trouwens in de stad, waarvan ik denk ja dat is een mooie functie.

Ja inderdaad, dit soort gebouwen als hiernaast komen uit de jaren zestig, met hele functionele gedachten zitten er vaak achter. Er was toen ook woningnood en daarom is er zuinig met materialen omgegaan, meer zo van ja oké we hebben een gebouw nodig.

En interessant hier is dat ze er een klok op hebben gezet die de functie van vroeger moest vervullen van jongens de kerkdienst begint. En iedereen die dat hoorde kon naar de kerk. Maar dat slaat helemaal nergens meer op. Ik heb nog nooit niemand die naar die kerk gaat gehoord die dat deed omdat die de klok gehoord had, dus waarom die klok er nog is? De buurt irriteert zich stuk, dus wat is het effect, dat mensen zich ergeren, niet dat mensen naar de kerk gaan. Want die is regionaal, deze kerk, mensen komen twintig of dertig kilometer er vandaan om naar deze kerk te komen en dat zie je wel bij heel veel kerken. Maar ja, gewoon een functionele goede keuken bij deze kerk zou waar je lekker kunt koken met mensen uit de buurt kan niet eens, hebben ze niet.

In dorpen is het nog ietsjes anders. In de verstedelijkte gebieden in Nederland heeft de kerk gewoon echt een regionale functie gekregen. Het missionaire is een stuk lastiger geworden en dat is wel waar je nu PKN op stuurt met nieuwe initiatieven met pioniersplekken. Dat vind ik wel tof dat ze het hebben aangedurfd en heel veel geld voor hebben vrijgemaakt. Dus in amsterdam en rotterdam-west zijn twee super toffe project. Studenten zitten daar met een cafeetje eraan vast en huiswerkbegeleiding.

Ja en dat is precies nu waar ik ook naar op zoek ben naar oké wat voor vormen bestaan er allemaal en er is inderdaad veel meer bewustzijn voor andere vormen van wonen en kerkzijn, en ook hoe kan architectuur een soort bijdrage leveren eraan. Je zult toch problemen tegenkomen en ja van nou bijvoorbeeld zo'n café functie of zo, ik weet nog toen ik hier voor het eerst was, was het eerste wat ik letterlijk vroeg of de akoestiek hier wel goed zou zijn en er niet veel te veel galm zou zijn met veel mensen. Vanuit de TU wordt je gewoon opgeleid voor om over dat soort dingen na te denken, van hoe de functie ondersteund kan worden door ruimte en materialen. Ik zie inmiddels dat jullie dat hebben aangepakt al.

Ja klopt inderdaad met de akoestische platen op het plafond, maar ze zitten ook overal onder de meubels, voel hier ook maar onder de tafel bijvoorbeeld. Het is qua oplossing nog steeds niet ideaal maar helpt zo al een hoop.

Ik heb nog twee vragen. Één vraag gaat meer over de relatie tussen mens en God, aanbidding, hoe zien jullie dat binnen deze vorm van kerk zijn?

Ik ga er vanuit dat je aanbidding ziet als het samen zingen?

Nee niet per se, het is een hele vrije vraag, hoe zien jullie dat in het algemeen, welke plek heeft aanbidding in deze plek?

In dat geval dan denk ik dat het een stuk breder is: ik denk dat het feit dat we hier een stuk tuin hebben gecreëerd dat schoonheid laat zien waar mensen ook wel echt kunnen genieten en rust kunnen vinden, dat vind ik een belangrijke. Ik denk dat aanbidding pas echt een beetje goed kan werken als er wat ruimte voor is in je hart en als je stil kan worden. En dat je door wat je krijgt dat daarna terug kan geven aan anderen. Maar je zal eerst God moeten zien voordat je hem kan aanbidden. Ik denk dat we daar een mooie plek voor hebben hier met de tuin.

Ik denk dat we dat op zich ook wel goed doen met bewustzijn om er altijd een ruimte voor te maken in onze overdenkingen, door even stil te worden en dat tot ons te laten spreken. Zingen is een beetje ingewikkelder met de mensen die nieuw komen hier en die kennen die liedjes niet dus als we zeven liedjes zingen en elk liedje is nieuw dan kunnen ze helemaal niks meedoen. Dus wat wij dus op dat vlak hebben is meestal maximaal 2 of 3 liedjes en de soms doen we een nieuwe twee of drie keer dat je er een beetje gewend aan kunt raken.

We hebben natuurlijk een kapelruimte en gebedsruimte, dus dat is wel iets waar we ruimte voor hebben.

We hebben 's morgens met een paar mensen uit de buurt waar we dan om week mee samen komen wat tijd voor gebed en overdenking en dat terug te geven aan God.

Dus aanbidding zit hem hierin verschillende dingen, dus in de tuin en in meer ruimte maken en in schoonheid ervan en in samenkomen?

Het meest in samenkomen denk ik. Dan maken we best wel veel ruimte voor het samenkomen rond God ontmoeten. We hebben deze week een stille week waarin we elke avond opnieuw dit moment allemaal online samen zijn. Op vrijdagavond als er café is en we de maaltijd doen met 30 40 soms 50 mensen dan is er ook altijd gewoon een moment van danken en gebed van tevoren, ik zou het niet direct is aanbidding noemen maar het is wel met zijn allen stilstaan. We besteden er verder geen aandacht aan, we krijgen er zelden reactie op maar iedereen weet het wel.

Een laatste vraag: ik vroeg me af als je over 20 jaar ergens anders woont, wat gaat dan het meest waardevolle aspect zijn waaraan je terugdenkt?

Ja ik weet zeker dat dat het feit is dat we hier op een gelijke manier ik mijn leven heb kunnen delen met de mensen die hier wonen maar ook met mensen uit de buurt. ik zou het oprecht bijna erg vinden om in een rijtjeshuis te gaan wonen, dat zou ik echt saai vinden.

Er zijn ook twee dingen waar ik gehecht aan geraakt ben, waaronder de ruimheid. Eigenlijk hebben wij het meeste ruimte in de het dichtst bevolkte stukje nederland namelijk Voorhof. Dus bij verhuizen zou ik me echt een beetje claustrofobisch voelen maar ook het onpersoonlijke trekt me niet. Het samen met anderen doen, dat vind ik ook erg leuk. Bijvoorbeeld dat huisgenoten zoals vanmorgen even rijstkoeken bakken en die rondbrengen, en dat die mevrouw die nu in de tuin staat, dat ik niet de enige ben die dat die dat tof vind. Ik weet dat als ik niet naar haar toeloop dat misschien iemand anders het doet of niemand maar ik ben dan niet de enige die mezelf afvraagt zal ik eens ff vragen hoe het met die mevrouw is en waar ze vandaan komt en of ze nog meer kinderen heeft. Dat doen er wel meer ja.

Aan het begin in de kerk voelde ik me wel eens als een individu in die grote opdracht, maar waar God ons toe uitdaagt is om dit samen te doen dat vindt ik echt super tof. Het is wel echt een toffe kerk hoor waar ik uit kom maar ja dan strijd je toch alleen voor de plek waar je bent. Misschien een alpha-cursus doe je met zijn allen, maar dat is dan ook wel vanuit de regio. Als we hier nu ook een alpha-cursus zouden gaan starten binnenkort, dan zit je gelijk met mensen uit de buurt, die je dan ook daarbuiten vaak nog tegenkomt wat ook gezellig is.

Heel erg bedankt!

Graag gedaan!